

**KATEDRA ZA POVIJEST HRVATSKOGA
PRAVA I DRŽAVE
PRAVNI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU
LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA**

**MALI LEKSIKON HRVATSKE PRAVNE POVIJESTI
v. 1.0**

priredio Filip Hameršak

ZAGREB, LIPANJ 2013.

UVODNA NAPOMENA

Mali leksikon hrvatske pravne povijesti zamišljen je ponajprije kao nastavno pomagalo namijenjeno polaznicima dodiplomskih i poslijediplomskih kolegija Katedre za povijest hrvatskoga prava i države Pravnoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Sažetom, sustavnom te metodički prilagođenom leksikografskom obradom odabranih tema cilj je olakšati usvajanje ispitnoga gradiva, posebice onih njegovih dijelova koji su se u dosadašnjoj praksi pokazali teže razumljivima.

U ovoj dionici rada riječ je o pojmovima vezanima uz povijest pravne povijesti i pravne izobrazbe, državnopravno-teritorijalni okvir, institucije vlasti te društvenu strukturu, pravne sustave, institute i koncepcije. U nastavku namjera nam je da daljnjom obradom pravnih i političkih akata, političkih stranaka i organizacija, istaknutih pojedinaca i obitelji *Mali leksikon hrvatske pravne povijesti* preraste u cjelovitu referentnu publikaciju.

Osnovu *Maloga leksikona* čine odabrani pravno-povijesni članci autora Dalibora Čepula, Marina Jurekovića, Mirele Krešić i Nelle Lonze, izrađeni te jezično i leksikografski uređeni za *Pravni leksikon* Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža (Zagreb 2007.; glavni urednik Vladimir Pezo).

Autorima prinosa te Leksikografskom zavodu i njegovom ravnatelju Bruni Kragiću najljepše zahvaljujem na dozvoli za objavljivanje.

Dalibor Čepulo

UPUTA ČITATELJIMA

Radi lakšega snalaženja, članci su poredani abecedno, a do njih se može doći i pretragom pomoću kombinacije tipki »Ctrl+f«. Tematsko-kronološka lista natuknica namijenjena je pak onima koji se žele sustavnije upoznati s pojedinim srodnim pojmovima, odnosno njihovim razvojem kroz vrijeme. Njezine su cjeline a) povijest pravne povijesti i pravne izobrazbe b) državnopravno-

teritorijalni okvir c) institucije vlasti te d) društvena struktura, pravni sustavi, instituti i koncepcije.

Koliko je to bilo moguće (budući da neki pojmovi mogu ući u različite skupine), u svim cjelinama osim one pod a) pojmovi su razvrstani od starijih prema novijima (tj. od feudalnih prema građanskima), čemu je u cjelinama b), c) i d) dodan kriterij veze sa središnjim, zemaljskim ili lokalnim razinama vlasti, odnosno, u c), i onaj okvirne pripadnosti zakonodavno-predstavničkoj, izvršnoj (upravnoj) ili sudbenoj funkciji vlasti. Povrh toga, u cjelini d) smjer nabiranja uglavnom se kreće od društvene strukture prema normativnosti u užem smislu, odnosno od javnoga prema privatnom pravu.

Filip Hameršak

TEMATSKO-KRONOLOŠKA LISTA NATUKNICA

A) POVIJEST PRAVNE POVIJESTI I PRAVNE IZOBRAZBE

pravna povijest
pravni fakultet
Političko-kameralni studij
Kraljevska akademija znanosti
Kraljevska pravoslavna akademija

B) DRŽAVNOPRAVNO-TERITORIJALNI OKVIR

Hrvatska u srednjem vijeku
Slavonija u srednjem vijeku
Dalmacija
dalmatinski gradovi
Vojna krajina

Istra
Rijeka
Dubrovačka Republika
Ilirske pokrajine

Država Slovenaca, Hrvata i Srba
Jugoslavija
Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
Kraljevina Jugoslavija

Banovina Hrvatska
Nezavisna Država Hrvatska
Demokratska Federativna Jugoslavija
Federativna Narodna Republika Jugoslavija
Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

Primorska liga
Bosanski pašaluk
Vojvodina

C) INSTITUCIJE VLASTI

Hrvatski sabor
Ugarsko-hrvatski sabor
Carevinsko vijeće
Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
Privremeno narodno predstavništvo Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca
Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

ban
podban
banski namjesnik
protonotar
herceg
palatin

Hrvatska kraljevska konferencija
Kraljevinsko vijeće za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju
Bansko vijeće
dikasterij
Dvorska kancelarija
namjesništvo
Zemaljska vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije
Ugarsko-hrvatska vlada
Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije

Veliko vijeće
Malo vijeće
Dalmatinski sabor
Istarski sabor

dužd
providur
podestat
sindik
adlatus
ninski biskup
prior

komuna
slobodni kraljevski gradovi
vlastelinstvo
sudčija

narodnooslobodilački odbori

pristav

iudex curiae

oktavalni sud

Banski stol

Stol sedmorice

vlastelinski sud

D) DRUŠTVENA STRUKTURA, PRAVNI SUSTAVI, INSTITUTI I KONCEPCIJE

feudalizam

donacionalni sustav

patrimonijalna država

lenska država

staleška država

regalije

staleži

plemstvo u feudalnom razdoblju

barones regni

magnati

prelati

predijalisti

armalisti

virilisti

darovnica u feudalnom pravu

majorat

predij

feud

alodij

urbar

ius resistendi

jobagioni

banderij

kmet

kmetsko selište

krajiška baština

desetina

gornica

marturina

malta

zalaznina

ius primae noctis

plemenština

bona acquisita

bona avitica

bona empticia
paterna paternis materna maternis
božji sud
dvoboj, sudski

statutarno pravo
kapitulari

kolonat
livel
entega
kolegancija

iura regni
municipalna prava
hrvatsko državno pravo
Sveta kruna

decreta regni
gravamina et postulata
instructio
predsankcija
insurrectio
zavičajnost

tavernikalno pravo
Ugarsko-hrvatsko privatno pravo
Corpus Iuris Hungarici
Tripartit

trijalizam
kurijalni izborni sustav
pravna područja u Jugoslaviji

običajno pravo
kućna zadruga
moba
sprega
supona

ABECEDNA LISTA NATUKNICA

adlatus
alodij
Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
armalisti
AVNOJ → Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije
ban
banderij
Banovina Hrvatska
banski namjesnik
Banski stol
Bansko vijeće

barones regni
bona acquisita
bona avitica
bona empticia
Bosanski pašaluk
božji sud
Carevinsko vijeće
Corpus Iuris Hungarici
Dalmacija
dalmatinski gradovi
Dalmatinski sabor
darovnica u feudalnom pravu
decreta regni
Demokratska Federativna Jugoslavija
desetina
DFJ → Demokratska Federativna Jugoslavija
dikasterij
donacionalni sustav
Država Slovenaca, Hrvata i Srba
Dubrovačka Republika
dužd
dvoboj, sudski
Dvorska kancelarija
entega
Federativna Narodna Republika Jugoslavija
feud
feudalizam
FNRJ → Federativna Narodna Republika Jugoslavija
gornica
gravamina et postulata
herceg
Hrvatska kraljevinska konferencija
Hrvatska u srednjem vijeku
Hrvatski sabor
hrvatsko državno pravo
Ilirske pokrajine
instructio
insurrectio
Istarski sabor
Istra
iudex curiae
iura regni
ius primae noctis
ius resistendi
jobagioni
Jugoslavija
kapitulari
kmet
kmetsko selište
kolegancija
kolonat
komuna
krajiška baština
Kraljevina Jugoslavija
Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca
Kraljevinsko vijeće za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju
Kraljevska akademija znanosti

Kraljevska pravoslavna akademija
Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca
kućna zadruga
kurijalni izborni sustav
lenska država
livel
magnati
majorat
Malo vijeće
malta
marturina
moba
municipalna prava
Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
namjesništvo
Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
narodnooslobodilački odbori
NDH → Nezavisna Država Hrvatska
Nezavisna Država Hrvatska
NKOJ → Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije
NOO → narodnooslobodilački odbori
NV SHS → Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba
ninski biskup
običajno pravo
oktavalni sud
palatin
paterna paternis materna maternis
patrimonijalna država
plemenština
plemstvo u feudalnom razdoblju
podban
podestat
Političko-kameralni studij
pravna područja u Jugoslaviji
pravna povijest
pravni fakultet
predij
predijalisti
predsankcija
prelati
Primorska liga
prior
pristav
Privremeno narodno predstavništvo Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca
protonotar
providur
regalije
Rijeka
SFRJ → Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
sindik
Slavonija u srednjem vijeku
slobodni kraljevski gradovi
Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija
sprega
staleška država
staleži

Mali leksikon hrvatske pravne povijesti

statutarno pravo
Stol sedmorice
sudčija
supona
Sveta kruna
tavernikalno pravo
trijalizam
Tripartit
Ugarsko-hrvatska vlada
Ugarsko-hrvatski sabor
Ugarsko-hrvatsko privatno pravo
urbar
Veliko vijeće
virilisti
vlastelinski sud
vlastelinstvo
Vojna krajina
Vojvodina
zalaznina
zavičajnost
ZAVNOH → Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja
Hrvatske
Zemaljska vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije
Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

adlatus (lat.: uz bok), pomoćnik, pobočnik, doglavnik, savjetnik, namjesnik; u Austro-Ugarskoj, naslov zemaljskih poglavara u austr. dijelu i ugarskoga ministra kraljevskoga savjetnika; u BiH za austroug. okupacije Bosne i Hercegovine 1878., naziv zastupnika i pomoćnika zemaljskoga poglavara u poslovima civilne uprave (*civilni a.*), a u razdoblju 1912–18. naziv zamjenika zemaljskoga poglavara koji zajedno s njim vodi civilnu upravu.

alodij (lat. *allodium*), nasljedno vlasništvo koje nije opterećeno teretima, dužnostima ni davanjima. Po tim se svojstvima razlikuje od lena i beneficija. U franačkom pravu isprva je postojao na pokretninama, a poslije je vezan uza zemljišni posjed. S razvojem feud. odnosa (→ *feudalizam*) postupno gubi značenje. U hrv. pravnim spomenicima za alodij se upotrebljavaju izrazi *plemenščina* i *baščina*. U Tripartitu alodijem se naziva dio → *vlastelinstva* koji plemić smije po vlastitoj volji iskorišćivati i davati na obradbu; drugi dio vlastelinstva s → *kmetskim selištima* bio je pod pravnom zabranom pretvaranja u alodij.

Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (krat. AVNOJ; engl. *Anti-Fascist National Liberation Council of Yugoslavia*; njem. *Antifaschistischer Rat der nationalen Befreiung Jugoslawiens*; franc. *Conseil antifasciste de libération populaire de Yougoslavie*), opće polit. predstavništvo sudionika partizanskoga pokreta na području Jugoslavije za II. svj. rata; osnovano u studenom 1942., u studenom 1943. proglasilo se vrhovnim predstavničkim, zakonodavnim i izvršnim tijelom Jugoslavije. Sastojalo se od Plenuma, Predsjedništva te, isprva, Izvršnoga odbora. Prvo, utemeljiteljsko, zasjedanje, kojemu su zbog rata nazočila 54 od 71 pozvanoga predstavnika, odvijalo se u Bihaću 26–27. XI. 1942., na poticaj Centralnoga komiteta Komunističke partije Jugoslavije i Vrhovnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije. Tada su prihvaćeni *Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a*, *Rezolucija o organizaciji AVNOJ-a* i *Proglas narodima Jugoslavije*, za predsjednika je izabran I. Ribar, a potaknuto je stvaranje zemaljskih antifašističkih vijeća (→ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske*). Drugom zasjedanju AVNOJ-a, održanom u Jajcu 29–30. XI. 1943., pribivali su delegati pojedinih zemaljskih predstavničkih tijela; od njih 264 s verificiranim mandatom, u radu ih je sudjelovalo svega

142. Usvojena je politička *Deklaracija Drugog zasjedanja AVNOJ-a* i tri ustavne odluke, kojima se AVNOJ proglasio »vrhovnim zakonodavnim i izvršnim narodnim predstavničkim tijelom Jugoslavije« te, oduzevši prava kraljevskoj vladi u izbjeglištvu (određen je pregled svih svih njezinih međunar. ugovora i obveza), uspostavio → *Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije* (NKOJ) kao privremeno tijelo sa značajkama vlade; kralju Petru II. Karađorđeviću zabranjen je povratak u zemlju do svršetka rata (kada je o obliku vladavine imao odlučiti narod), a određeno je da će se država ustrojiti federalno, kao zajednica ravnopravnih naroda. Nakon završetka zasjedanja Plenuma rekonstituirano je Predsjedništvo, među ostalim, imenovalo J. Broza Tita za predsjednika NKOJ i druge njegove članove te potvrdilo odluku ZAVNOH-a o priključenju Istre, Rijeke, Zadra, Cresa, Lošinja, Lastova i Palagruže Hrvatskoj. Protivne Ustavu iz 1931., odluke Drugoga zasjedanja isprva su izazvale nezadovoljstvo Saveznika no svojevrsno dvovlašće postupno je prevladano (→ *Demokratska Federativna Jugoslavija*), a bit će i osnovom za ustavne formulacije iz 1974., povezivane s međunarodnopravnim priznanjem RH. Treće zasjedanje održano je u Beogradu 7–10. VIII. 1945., kada je AVNOJ, proširen novim vijećnicima (prvo na 368, potom na 486 članova, prema preporuci Krimске deklaracije, od kojih je dio bio izvan Narodne fronte), među ostalim, prihvatio odluke o podjeli Sandžaka između Srbije i Crne Gore, o priključenju Srbiji Vojvodine kao autonomne pokrajine te Kosova i Metohije kao autonomne oblasti, preimenovavši se naposljetku u Privremenu narodnu skupštinu.

armalist (engl. *armalist*; njem. *Armalist*; franc. *noble armé ne possédant pas de fief*), u hrv.-ug. drž. zajednici, plemić koji svoj status temelji na kraljevskoj ispravi o dodjeli plemstva i grba, a ne na običajnom plemićkom pravu. Pretpostavka stvaranja toga sloja jest stvarna vladarska moć, pa se u hrv. srednjovjekovlju armalist javlja od XIV. st. pretežno na području Slavonije, dok su u Hrvatskoj prevladavale stare plemićke obitelji. Postupno se pojam sveo na → *plemstvo* koje je dobilo samo grbovnu povelju s plemićkim povlasticama i naslovom (grbovnica), ali bez zemljišnoga posjeda. Armalisti su se os. proširili u doba Marije Terezije, kada je namjera bila stvaranje sloja odana kraljevskoj vlasti iz redova činovništva i vojske.

ban (lat. *banus*; engl. *ban*; njem. *Ban*; franc. *ban*), naslov najvišega drž. dužnosnika na hrv. područjima od sr. vijeka do XX. st., te na srednjovj. bosanskim područjima. Pretpostavlja se da naziv potječe od riječi *bajan* (vojskovođa, vođa) koju su Avari preuzeli iz mongolsko-turske jezične baštine (bogat, imućan). U najstarijim izvorima iz X. st. b. se spominje kao poglavar teritorijalnih jedinica Like, Krbave i Gacke, no ta se funkcija bana s ustaljenjem mreže županija gubi (→ *patrimonijalna država*). Od X. st. b. je naziv za najvišega dužnosnika uz hrv. vladara, koji djeluje kao njegov zamjenik, povjerenik ili čak suvladar, a postavlja ga kralj. S dolaskom Arpadovića na hrv. prijestolje poč. XII. st. b. je najviši dužnosnik u hrv. zemljama, s bitnim vojnim, sudskim i izvršnim funkcijama. Oko 1225. javljaju se zasebni banovi za Hrvatsku i Slavoniju a to je dvojstvo okončano tek u drugoj pol. XV. st. U doba slabe središnje vlasti potkraj XIII. i poč. XIV. st., knezovi Bribirski (Šubići) uspijevali su bansku čast u Hrvatskoj učiniti nasljednom (→ *lenska država*). Banovi na čelu Bosne (Borić, Kulin) zabilježeni su u pov. izvorima od druge pol. XII. st., a ta je titula zamijenjena kraljevskom tek 1377., u doba vrhunca srednjovj. bosanske države. Naziv b. nosili su i poglavari vojno-obrambenih pokrajina (banovina) koje su uz juž. granicu uspostavljali hrv.-ug. vladari (u XIII. i XV. st.), no ta se područja nisu dugo održala. Prilike u Hrvatskoj potkraj XV. st. i poč. XVI. st. (osmanski prodori, učvršćenje staleških institucija vlasti) pogodovale su jačanju funkcije bana i širenju njegovih ovlasti, pa se b. čak naziva potkraljem (*prorex*). Nadležnosti i ovlasti bana mijenjale su se, a gl. su: sazivanje → *Hrvatskoga sabora* i predsjedavanje njegovu zasjedanju, izvršavanje saborskih zaključaka i vladarovih naredba, podizanje nar. vojske (→ *insurekcija*), vođenje → *banderija*, najviša funkcija u sudbenoj vlasti (predsjedanje → *Banskomu stolu*), briga oko ubiranja kraljevskih daća; katkad mu je vladar povjeravao i dodatne ovlasti (npr. potvrđivanje saborskih zaključaka u njegovo ime). Održanje funkcije bana bilo je od iznimna značenja za održanje hrv. državnopravne autonomije (→ *municipalna prava*, → *hrvatsko državno pravo*). Nakon urote ugarskih i hrv. velikaša, u kojoj je sudjelovao i hrv. b. Petar Zrinski, vladar je 1670–81. umjesto bana imenovao → *banskoga namjesnika*. Stvaranjem Vojne krajine u XVII. st. znatan dio hrv. područja sve do 1882. izuzet je iz nadležnosti redovitih institucija vlasti, pa tako i bana. B. Josip Jelačić je, uz → *Bansko vijeće*, odigrao

bitnu ulogu u prijelomnoj 1848. god. Do 1868. b. je na položaj simbolički postavljan svečanom instalacijom. Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe (1868) kandidata za bana predlaže predsjednik središnje vlade u Budimpešti, što načelno slabi institucionalni položaj bana. Ipak, banska je čast omogućila I. Mažuraniću (1873–80) pokretanje niza zakonskih reformi s ciljem modernizacije Hrvatske. Nakon propasti Habsburške Monarhije (1918) i, ubrzo nakon toga, stvaranja Kraljevstva SHS, funkcija bana gasi se zajedno s drugim institucijama vlasti hrv. države. Titula b. javila se ponovo u sklopu Kraljevine Jugoslavije za službenike na čelu velikih upravnih jedinica, banovina (1929–41), podređenih središnjoj vlasti u Beogradu, te za dužnosnika na čelu → *Banovine Hrvatske*, područja sa širokom autonomijom (1939–41).

banderij (lat. *banderium*), u hrvatsko-ugarskoj drž. zajednici, vojni odred koji feudalci u slučaju rata dižu pod svoj barjak i priključuju kraljevoj vojsci. U hrv. dokumentima spominje se u XIII. st., no pravu banderijalnu vojsku uspostavljaju Anžuvinci Karlo I. i Ludovik u XIV. st. Vojsku je mogao povesti onaj tko je mogao skupiti 50 konjanika, a pravi su banderiji imali od 400 (velikaši; → *magnati*) do 1000 konjanika (vladar). Teritorijalne zajednice (županije, → *slobodni kraljevski gradovi* i dr.) također su imale banderije. Prednosti stajaće vojske (uvježbana vojna sila stalno na raspolaganju vladaru) utjecale su na postupno napuštanje banderijalnoga sustava.

Banovina Hrvatska (engl. *Autonomous Banovina of Croatia*; njem. *Banschaft Kroatien*; franc. *Banovine de Croatie*), samoupravna teritorijalna cjelina u → *Kraljevini Jugoslaviji* s obuhvatom većine hrv. područja, osnovana 26. VIII. 1939. *Uredbom o Banovini Hrvatskoj* Kraljevskoga namjesništva kojoj je prethodio politički sporazum D. Cvetkovića i V. Mačeka sa svrhom stabilizacije države rješavanjem hrv. pitanja. Osnova Uredbe bio je nejasno formulirani čl. 116. Ustava iz 1931., prema kojem je kralj u slučaju nužde mogao ukazom narediti poduzimanje izvanrednih mjera neovisno o ustavnim i zakonskim propisima, uz uvjet da te mjere naknadno, bez određenoga roka, podnese na odobrenje Narodnom predstavništvu. Budući da to nije bilo sigurno, Namjesništvo je istodobno raspustilo Narodnu skupštinu bez raspisivanja novih izbora, a svim senatorima utvrđen je prestanak mandata. Premda se držala početkom

izražene decentralizacije s elementima državnosti, Banovina je tako imala tek provizorni ustavni temelj koji je ovisio o daljnjim političkim zbivanjima. Njezin teritorij, određen spojem narodnosnoga i pov. načela, uključio je prijašnju Savsku i Primorsku banovinu te kotareve Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventu, Travnik i Fojnicu sa Zagrebom kao upravnim središtem. U nadležnost Banovine spadali su poljoprivreda, trgovina, industrija, šume i rude, građevinarstvo, soc. politika i nar. zdravlje, tjelesni odgoj, pravosuđe, prosvjeta i unutarnja uprava, a ostali su poslovi bili u nadležnosti državnih tijela. Posebnom uredbom predviđeno je financiranje Banovine iz autonomnih prihoda. Vrhovno predstavničko i zakonodavno tijelo trebao je biti Sabor (→ *Hrvatski sabor*) zakone kojega bi potvrđivao kralj uz supotpis bana (→ *ban*), no zbog izbijanja rata izbori za nj nisu nikad održani, a nije ustrojen ni posebni Ustavni sud. Na čelu banovinske uprave, odnosno njezina najvišega tijela Banske vlasti, bio je ban kojega je postavljao kralj uz njegov supotpis. Ban je politički bio odgovoran kralju i Saboru, ali ne i središnjoj vladi, a supotpisivao je sve kraljeve akte u krugu nadležnosti Banovine. Banska vlast dijelila se na 11 odjela umnogomu analognih središnjim ministarstvima; njihovi odjelni predstojnici bili su činovnici podređeni banu, kojega je zamjenjivao podban, obvezno pravnik. Jedini ban bio je I. Šubašić. Banovina je imala i samostalno ustrojeno sudstvo – vrhovni sud bio je → *Stol sedmorice* u Zagrebu, a prizivni sudovi bili su u Zagrebu i Splitu, uz 16 okružnih i 122 kotarska suda te Trgovački sud u Zagrebu, a nadležnost nad 12 šerijatskih sudova zadržao je Vrhovni šerijatski sud u Zagrebu; dotadašnji pak Upravni sud nastavio je djelovati kao Upravni sud Banovine Hrvatske. Uspostavom → *Nezavisne Države Hrvatske* u travnju 1941. uvelike je preuzet zatečeni banovinski upravni ustroj.

Banska konferencija (engl. *Ban's Conference*; njem. *Ban-Konferenz*; franc. *Conférence du ban*), savjetodavno tijelo uglednika koje saziva ban radi utvrđivanja propisa potrebnih za pripremu zasjedanja Hrvatskoga sabora i rasprave o najznačajnijim polit. pitanjima. Začetci su joj u → *Hrvatskoj kraljevinskoj konferenciji*, ali se ne može s njom izjednačiti. B. k. sazvana je pred sabore 1848., 1861. i 1865. Od osobita je značenja bila B. k. 1861. koja je utvrdila izborni red za Sabor te propis o provizornom uređenju županijskoga sustava.

banski namjesnik (lat. *locumtenens banalis*; engl. *ban's viceregent*; njem. *Vizeban*; franc. *vice-gérant du ban*), vršitelj dužnosti bana, *ad hoc* i privremeno imenovan na ispražnjeno mjesto ili u slučaju banove odsutnosti. Tu je dužnost prvi put uveo kralj 1670. nakon urote bana Petra Zrinskoga. Imenujući dva banska namjesnika, za pravne i vojne poslove, nastojao je ograničiti i podvrgnuti većemu nadzoru dužnost bana. Poslije se uobičajio jedan b. n. kojega je znao imenovati i → *Hrvatski sabor* kako bi ograničio vlast → *podbana*.

Banski stol (lat. *tabula banalis*; engl. *Ban's Court*; njem. *Ban-Gericht*; franc. *Cour supérieure*), banski sud Hrvatske i Slavonije. Nastao je iz ustanove banskoga sudišta (→ *oktavalni sud*), koje se spominje već u XII. st. Mjesto, vrijeme i sastav suda određivao je → *Hrvatski sabor*. Sudskom reformom 1723. ukinut je oktavalni sud i stvoren B. s., kao redoviti sud prvoga i prizivnoga stupnja koji je stalno uređivao. Sudu je predsjedavao → *ban*, a među 7–9 prisjednika bili su i → *podban*, kao banov zamjenik, te → *protonotar* kao izvjestitelj. Kralj je 1725. od Sabora preuzeo pravo imenovanja članova Banskoga stola pa je otada sastav suda stalno određen: ban, podban, protonotar, dva velikaša (→ *magnati*), po jedan prelat (→ *prelati*) i plemić (→ *plemstvo*). Ujedno je kralj odredio da se prizivi na presude Banskoga stola predaju Kraljevskom sudu u Požunu (danas Bratislava), a od njega ug. Stolu sedmorice. Tek od 1807. prizivi na Banski stol išli su izravno na Stol sedmorice, čime je B. s. izjednačen s (ug.) Kraljevskim sudom. B. s. je u pravilu sudio kao prizivni sud, a prvostupanjsku nadležnost imao je u predmetima veleizdaje, težih tjelesnih ozljeda, valjanosti privilegija i dr. Reformom 1851. B. s. uspostavljen je kao viši zem. sud s drugostupanjskom nadležnošću, a sudio je u zboru od 3 do 5 sudaca. God. 1861. dobio je urbarijalnu nadležnost (→ *urbari*), 1876. sudbenost u sporovima male vrijednosti u posljednjem stupnju, a imao je i prvostupanjsku stegovnu nadležnost za odvjetnike. Na traženje → *Zemaljske vlade Hrvatske, Slavonije i Dalmacije* B. s. davao je mišljenja u pravnim predmetima iz područja pravosuđa. God. 1874. osnovan je Krajiški odsjek Banskoga stola, ukinut 1882 (→ *Vojna krajina*). Do ukidanja austr. konzulata u BiH B. s. rješavao je i žalbe na njihove sudske odluke. Prizivi na odluke Banskoga stola u razdoblju apsolutizma upućivani su Vrhovnomu kasacijskom sudu u Beču, a potom → *Stolu sedmorice* u

Zagrebu osn. 1862. Nakon 1918. nadležnost Banskoga stola protegnula se i na Međimurje. B. s. ukinut je 1945.

Bansko vijeće (engl. *Ban's Council*; njem. *Ban-Rat*; franc. *Conseil du ban*), visoko upravno tijelo s ovlastima izvršne vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji; banska vlada. Prvi se put spominje potkraj XVII. st. sa zadaćom pomoći → *Banskoj konferenciji*. God. 1848. → *ban* Jelačić je po uzoru na → *Kraljevinsko vijeće* iz 1767. osnovao i sastavio Bansko vijeće, kojim je za Jelačićeve odsutnosti rukovodio → *podban* M. Lentulaj. Vijeće se sastojalo od odsjeka za unutarnje poslove, financije, pravosuđe, prosvjetu i vojne poslove kojima su na čelu bili stalni predsjednici. S obzirom na Jelačićevu odsutnost, B. v. samostalno je upravljalo unutarnjim poslovima Hrvatske i djelovalo kao faktična hrv. vlada do proglašenja Ožujškoga ustava. Formalno je raspušteno naredbom Ministarstva unutarnjih poslova u Beču 12. VI. i carskom odlukom od 17. VI. 1850., a stvarno kada je ban 26. VI. priopćio odluku i kada je osnovana i 1. VII. 1850. proradila Banska vlada koja je bila izvršni organ bečkoga Ministarstva unutarnjih poslova. Car je *de facto* priznao Bansko vijeće kao vladu u prosincu 1848. osnivanjem u austr. vladi mjesta hrv. ministra kao posrednika između Dvora i Banskoga vijeća.

barones regni (lat.), u mnogim srednjovjekovnim državama (Engleskoj, Ugarskoj, Češkoj, Bosni i dr.), naziv za krupne velikaše (→ *magnati*). Osim funkcija vlasti na vlastitim feud. posjedima, b. r. ulaze u kraljevsko vijeće, koje u početku stoji kao savjetodavno tijelo uz bok vladaru, a u nekim razdobljima uspijeva snažno ojačati utjecaj u središnjoj vlasti (npr. potkraj XIII. st. u Ugarskoj kraljevski akti nisu mogli biti doneseni bez njihove suglasnosti). U užem smislu, u ugarsko-hrvatskoj drž. zajednici termin b. r. koristio se za skupinu najviših drž. dužnosnika (palatin, ban, dvorski sudac, tavernik) i visokih dvorskih službenika (maršal, komornik i dr.).

bona acquisita (lat.), feud. plemićka dobra stečena vladarovom darovnicom, kojom je bio utvrđen i režim raspolaganja tim dobrom. → *bona empticia*

bona avitica (lat. djedovina), feud. dobra koja, zajedno s očevinom (*bona paterna*), spadaju među *bona hereditaria* (nasljedna dobra, baština). Budući da se štitio interes obitelji za trajnim zadržavanjem baštine, pravo

raspolaganja tim dobrima bilo je vrlo suženo (nasljeđivanje je bilo isključivo zakonsko i u korist muških članova, rođaci su imali pravo prvokupa prodavane nekretnine). Ludovik I. Anžuvinač avicitetnim je zakonom 1351. pokušao sve vrste feud. nekretnina u Ugarskoj i Slavoniji svrstati u tu pravnu kategoriju kako bi se ošasna dobra vratila u ruke vladara.

bona empticia (lat.), feud. dobro, tj. imovina koju je vlasnik stekao vlastitim radom, kupnjom ili na temelju drugoga pravnoga posla i njom je mogao slobodno raspolagati za života i za slučaj smrti.

Bosanski pašaluk (engl. *Bosnian pashalik/eyalet*; njem. *Paschalik/Eyalet Bosnien*; franc. *Pachalik/Eyalet de Bosnie*), osmanska upravno-teritorijalna jedinica na području današnje BiH te dijelova Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Osnovan 1580. povezivanjem sandžaka Rumelijskog (Bosanski, Hercegovački, Kliški, Pakrački, Krčko-lički, Prizrenski i Vučitrenski) i Budimskog pašaluka (Zvornički i Požeški), kojima je 1593. priključen Bihaćki sandžak. To se područje od XVI. st. do kraja XVIII. st. smanjivalo upravnim promjenama, ratovima i mirovnim ugovorima. Ukidanjem manjih sandžaka (Bihaćkoga 1711., Kliškoga 1826. i Zvorničkoga 1832) njihova područja pripadaju Bosanskomu sandžaku, a nakon gušenja pobune bosanskih ajana Hercegovina postaje zasebni pašaluk 1833. Oba su pašaluka 1865. ujedinjeni u vilajet Bosnu. Beglerbeg Bosanskoga pašaluka nosio je od poč. XVII. st. titulu vezira. Sjedište je bilo u Banjoj Luci 1580–1639., Sarajevu 1639–87. i 1850–65. te Travniku 1687–1850.

božji sud (lat. *iudicium Dei*; engl. *judg/m/ent of God*; njem. *Jüngstes Gericht*; franc. *jugement de Dieu*), dokazno sredstvo kojim su se, uza zaziv božanske volje, nastojale utvrditi činjenice u kaznenom postupku. U doba primjene božjih sudova smatralo se kako će se istina o krivnji okrivljenika moći utvrditi na temelju pokusa rezultat kojega će pokazati koja je stranka u pravu. Među sredstvima utvrđivanja istine poznat je sudski dvoboj (u kojem je, kako se mislilo, božjom voljom pobjeđivala pravedna strana), zatim sud vrele vode (okrivljenik koji iz posude s vrelom vodom ne bi uspio izvaditi željezo ili kamen proglašavao bi se krivim) ili hladne vode (nevinim se smatrao okrivljenik koji bi svezan i bačen u rijeku potonuo, a krivim onaj kojega bi odnijela voda). Božji

sudovi primjenjivali su se u ranom sr. vijeku u germanskih i slavenskih plemena. U hrv. pravnim spomenicima iz XIII. i XIV. st. također je zabilježena primjena takvih dokaza. Na Četvrtom lateranskom koncilu 1215. papa Inocent III. nastojao ih je ograničiti. Tijekom inkvizitornog postupka, a posebice u postupcima protiv vještica, božji su sudovi bili ponovo rašireni i od crkvenih sudova. U Hrvatskoj su se primjenjivali sve do početka XVIII. st.

Carevinsko vijeće (engl. *Imperial Diet*; njem. *Reichsrat*; franc. *Conseil de l'Empire*), prvotno, savjetodavno tijelo Habsburške Monarhije predviđeno Ožujskim ustavom 1849. Od 1851. vladarovo savjetodavno tijelo. Tzv. pojačano C. v. (*verstärkter Reichsrat*), u koje je uz stalne careve savjetnike pozvano još 38 odličnika iz Monarhije, sazvaio je car Franjo Josip 5. III. 1860. zbog krize apsolutističke vladavine. To je tijelo predložilo federalistički preustroj Monarhije što ga je car utvrdio u Listopadskoj diplomi, koja predviđa ustanovljenje Carevinskoga vijeća kao drž. parlamenta. Carevim Veljačkim patentom iz 1861. C. v. trebalo je biti dvodomni parlament Monarhije, ali zbog oporbe i opstrukcije nenjemačkih naroda nikada nije posve profunkcioniralo. Nakon Austro-ugarske nagodbe 1867. C. v. je dvodomno zakonodavno tijelo za zemlje austr. dijela Monarhije (Cislajtanija). U Velikaški dom (*Herrenhaus*) ulazili su nositelji najviših svjetovnih i crkvenih zvanja te odličnici koje je imenovao car. Zastupnike je u Zastupnički dom (*Abgeordnethaus*) do 1873. biralo 15 zemaljskih sabora pojedinih krunovina (→ *Dalmatinski sabor*, → *Istarski sabor*), a nakon toga birali su ih neposredno izbornici pojedinih zemalja podijeljeni u četiri izborne kurije (→ *kurijalni izborni sustav*). God. 1896. snižen je visoki izborni cenzus i uvedena peta, opća izborna kurija; 1907. ukinute su kurije i imovinski cenzus, ali je zadržana podjela na gradske i seoske izborne kotare. Po reformi iz 1907. Zastupnička kuća imala je 516 članova, od toga 11 iz Dalmacije i 6 iz Istre.

Corpus iuris Hungarici (lat.), pravni zbornik hrvatsko-ugarske drž. zajednice. Pod pritiskom plemstva za uređenjem pravnoga poretka, poč. XVI. st. u Ugarskoj su sabrani kraljevinski zakoni na snazi (*Decreta Regni*), a pozitivno pravo sustavno je obradio pravnik S. Verbóczy. Te dvije cjeline, zajedno objavljivane od 1628., jezgra su C. i. H., kojemu su dodavani pravni komentari, pomagala i dr. Naziv *Corpus iuris Hungarici seu decretum generale*

in clyti Regni Hungariae partiumque eidem annexarum (Zbornik ugarskoga prava ili opći zakon slavnoga Ugarskoga Kraljevstva i njemu pridruženih zemalja), sročćen po uzoru na zbornike rim. i kanonskoga prava, ustalio se od trnavskoga izdanja iz 1696. Tekst je konačno redigirao isusovac J. Szegedi 1751. Na prvom mjestu sadržava *Opus tripartitum juris consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae partiumque eidem annexarum* (Trodijelni sastavak običajnoga prava slavnoga Kraljevstva Ugarske i njemu pridruženih krajeva), pravni zbornik koji je 1514. sastavio S. Verbőczy (→ *Tripartit*). Po uzoru na rim. pravo, podijeljen je na tri dijela te oblikovan u tituluse. Premda zbog otpora iz plemićkih krugova taj tekst nije proglašen zakonikom, zbog preglednosti i sistematičnosti prihvaćen je u pravnoj praksi, postavši jednim od glavnih pravnih izvora ugarsko-hrvatske drž. zajednice. Drugi najopsežniji dio C. i. H. tvore *Decreta, constitutiones et articuli serenissimorum et apostolicorum Regum ac inclytorum statuum et ordinum Regni Hungariae, partiumque annexarum...* (Odluke, zakoni i članci prejasnih i apostolskih kraljeva te slavnih staleža i redova Ugarskoga Kraljevstva i njemu pridruženih krajeva...). U njem su propisi na snazi poredani kronološkim redom od razdoblja sv. Stjepana (XI. st.) do 1741. *Cynosura universi juris Ungarici* jest detaljno predmetno i osobno kazalo koje olakšava korištenje *Decreta*. Slijedi *Forma processus iudicii criminalis seu praxis criminalis* (Postupak u kaznenom suđenju ili kazneni postupnik), zakonik koji je kralj Ferdinand III. dao sastaviti 1656. za njem. nasljedne zemlje, a koji se primjenjivao i u ugarsko-hrvatskoj drž. zajednici ako nije bio u suprotnosti s posebnim privilegijima. Za hrv. su pravnu povijest os. zanimljiva dva djela I. Kitonića, uvrštena u C. i. H.: *Directio methodica processus iudicarii juris consuetudinarii inclyti Regni Hungariae* (Metodičko vođenje sudskoga postupka po običajnom pravu slavnoga Ugarskoga Kraljevstva) i *Centuria certarum contrarietatum et dubietatum ex Decreto Tripartito desumptarum et resolutarum* (Stotinu protuslovlja i nejasnoća izdvojenih iz *Tripartita* i razriješenih). U C. i. H. obuhvaćeni su *Articuli juris thavernicalis* (Članci tavernikalnoga prava), norme različitih pravnih grana prava stvorene kroz praksu tavernikalnoga suda (→ *tavernikalno pravo*). C. i. H. zaključuju izvodi i pomagala: *Observatio processus causarum Militaris Curiae Regiae, in facto honoris, usu receptae* (Obdržavanje postupka pred Kraljevskim vojnim

sudom u predmetima časti, prihvaćeno običajem), *Jurisjurandi formulae variae* (Različiti obrasci prisege), *Regulae iuris* (Pravna načela) izvedena iz rim. prava, Tripartita i Kanonskoga prava, *Catalogus regum Hungariae* (Popis ugarskih kraljeva), kojemu je dodan i popis najviših drž. i crkvenih dužnosnika, te *Regulamentum militare* (Vojni red) Marije Terezije. C. i. H. upotrebljavao se u pravnoj praksi sudova na području Hrvatske i Slavonije sve do sredine XIX. st., a predavao se i kao poseban predmet na zagrebačkom Pravnom fakultetu 1894–1945.

Dalmacija (engl. *Dalmatia*; njem. *Dalmatien*; franc. *Dalmatie*), teritorijalni naziv koji se prvi put javlja kao oznaka za rim. pokrajinu, daleko većega opsega nego od područja koje se danas podrazumijeva pod tim nazivom; ime potječe od Delmata, jednog od značajnijih ilirskih plemena koja su tu živjela. Sjedište pokrajine bilo je u Saloni (današnji Solin), a rim. se uprava oslanjala na gradove različitoga formalnoga statusa, među kojima je glavna bila kolonija Iadera (Zadar). Ponešto smanjena opsega na jugoistoku, D. je 395. podjelom Rimskoga Carstva pripala njegovu zap. dijelu, no 437. darovnicom je prepuštena ist. (bizantskoj) polovici. Nakon kratkotrajne ostrogotske vlasti (493–535), Dalmacijom je ponovno ovladao Bizant i uključio je potkraj VI. st. u sastav ravennskoga egzarhata. Zbog prodora Slavena i Avara i doseljivanja novoga pučanstva, biz. je vlast u Dalmaciji u VIII. st. svedena na kopнено nepovezane gradove s uskim distriktom i nekim otocima. U IX. st. Bizant je nastojao te posjede vojno učvrstiti, te je uspostavio teritorijalne jedinice Gornju (Budva, Kotor, Dubrovnik) i Donju Dalmaciju (Zadar, Trogir i Split s obližnjim otocima, kvarnerski otoci Krk, Cres, Lošinj i Rab). Procesi stapanja i prožimanja romanskoga gradskoga stanovništva i doseljenika u okolici počeli su rano, i potrajali stoljećima. Elementi kontinuiteta rim. institucionalnoga i pravnoga života iz kasne antike u rani sr. vijek izvjesni su, no još nedovoljno istraženi. Za nekih hrv. vladara povezanost s → *dalmatinskim gradovima* bila je tješnja, no narav veze nije posve jasna (neki oblik upravljanja, ubiranje prihoda); ta se spona odrazila i u vladarskim titulama (npr. za Petra Krešimira IV., Zvonimira). Istodobno se u borbu za vlast nad dalm. gradovima i Jadranom uključila i Venecija, ostvarivši prvi kratkotrajni uspjeh poč. XI. st. Položaj dalmatinskih gradova ovisio je o tom koliko je u kojem trenutku bila

snažna svaka od silnica – bizantska, mletačka, hrvatska – te koliko su uspjele ojačati unutarnje gradske autonomije. Dolazak Arpadovića na hrv. prijestolje i Kolomanovo zauzeće dalmatinskih gradova na poč. XII. st., a tomu nasuprot mletačko teritorijalno širenje stoljeće poslije, najavili su borbu za vrhovnu vlast koja će potrajati do poč. XV. st., usložnjena povremenim uspjesima hrv. velikaša (posebice Šubića) da se nametnu nekim gradovima za knezove. Međutim, u XII. i XIII. st. oblikovala su se komunalna društva i ustalile njihove institucije vlasti (→ *komuna*), koja punu zrelost dosežu u XIV. st. Razlike među gradovima ostale su znatne i D. u institucionalnom smislu nije predstavljala jednu cjelinu. Potiskivanjem Venecije i Zadarskim mirom 1358. čitava se obala, sjedinjena sa zaleđem, našla pod vlašću hrv.-ug. vladara Ludovika Anžuvinca, no nepovoljne dinastičke prilike potkraj XIV. st. i borba pretendenta pogodovala je povratku mletačke vlasti, ovaj put dugotrajnom. »Pravo na vladanje Dalmacijom«, otkupljeno od pretendenta na prijestolje Ladislava Napuljskog 1409., Venecija je ostvarila oružanim pohodima u glavnini već do 1420., a zaokružila do kraja XV. st. U gradovima je prividno sačuvan osnovni institucionalni okvir s plemićkim vijećima (malo vijeće, veliko vijeće), no provedene su zapravo snažne izmjene koje su osiguravale vlast mletačkomu središtu i dirigitano upravljanje. Na čelo gradske vlasti imenovani su mletački dužnosnici (knezovi, kapetani, providuri) a uspostavljene su i zasebne službe za dalmatinsko područje, među kojima se ističe ona generalnoga providura Dalmacije i Albanije, utemeljena sredinom XVI. st., s upravnim, sudskim i vojnim ovlastima. Statuti gradova (→ *statutarno pravo*) formalno su ostali na snazi, no očišćeni od dijelova nepoćudnih novoj vlasti, a sve veću ulogu imaju propisi upućeni iz Venecije: dukale i terminacije. U XV. i XVI. st. česti su tur. prodori prema obali, praćeni poharama i hajdučijom. Međutim, pobjede Venecije u ratovima s Osmanskim Carstvom na drugim bojištima i u dalmatinskom zaleđu dovele su nakon 1669. do nekoliko uzastopnih proširenja mletačkih posjeda, što je pratilo i širenje geografskoga pojma Dalmacije prema unutrašnjosti (*acquisto nuovo*, *acquisto novissimo*). Nakon 1718. mletačko-tur. granica konačno je ustaljena, a na potezu zapadno od Neretve tim smjerom ide i današnja granica Hrvatske s BiH. Ukinućem Mletačke Republike i Campoformijskim mirom 1797. cijelu je ist. jadransku obalu, osim → *Dubrovačke Republike*, preuzela Austrija. Međutim, uspješni napoleonski pohodi i

izmijenjen odnos snaga u Europi na poč. XIX. st. doveli su Dalmaciju pod franc. vlast, najprije pod privremenu vojnu upravu, a zatim u sastav → *Ilirskih pokrajina*. Odredbama Bečkoga kongresa 1815. D. s Bokom (i bivšom Dubrovačkom Republikom) pripala je Austriji. Spominje se prvo pod nazivom Kraljevina Ilirija (1816–22), a zatim Kraljevina Dalmacija; upravno sjedište bio je Zadar. D. se otada ubrajala u austr. krunske zemlje, te je Austro-ugarskom nagodbom pripala austr. dijelu Monarhije (Cislajtanija). Premda je u državnom pravnom nazivlju u XIX. st. bio u uporabi termin Trojedna Kraljevina, institucionalno je D. ostala razdvojena od Hrvatske i Slavonije sve do 1918. Austr. vlasti dopustile su Dalmaciji skućenu samoupravu, jer je djelokrug autonomnih institucija (→ *Dalmatinski sabor*) bio uzak, a uprava centralistički ustrojena. U XIX. st. tijekom polit. borbe, obilježene jezičnim pitanjem, problemom ujedinjenja hrv. zemalja te gosp. problematikom, profilirale su se struje narodnjaka i autonomaša, od kojih je svaka poprimila i stranačke oblike s vlastitim glasilima. Tal. iredenta ugledala je priliku za ostvarenje svojih teritorijalnih pretenzija u doba I. svj. rata, kada su zemlje Antante tajnim Londonskim ugovorom 1915. pridobile Italiju obećanjem dijelova Dalmacije. Premda taj akt nije postao temeljem teritorijalnih razgraničenja nakon 1918., Italija je ipak Rapallskim ugovorom 1920. dobila bitna strateška uporišta, Zadar, Lastovo i Palagružu, koja su pod njezinom vlašću ostala sve do 1943. U sklopu unitarne Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevine Jugoslavije, D. nije imala ni teritorijalni, a kamoli upravno-polit. integritet, a tek s uspostavom Banovine Hrvatske 1939. biva glavninom ujedinjena s drugim hrv. područjima u jedinicu sa širokom autonomijom. Raspadom Kraljevine Jugoslavije 1941. Italija je zauzela dalmatinske prostore, a Rimskim ugovorima 1941. → *Nezavisna Država Hrvatska* je pristala na tal. aneksiju znatnoga dijela dalmatinskog teritorija u zamjenu za polit. potporu režimu. Nakon kapitulacije Italije 1943. → *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske* je donijelo odluku o sjedinjenju tih područja s Hrvatskom, a usporedno je partizanski pokret bilježio uspjehe, koje je pratila uspostava privremenih institucija civilne vlasti. Nakon II. svj. rata oduzeti dijelovi Dalmacije i formalno su vraćeni Hrvatskoj.

dalmatinski gradovi (engl. *Dalmatian towns*; njem. *dalmatinische Städte*; franc. *villes dalmates*), gradovi u

Dalmaciji s posebnim ustrojem vlasti i pravnim poretom. Te je gradove teško jednoznačno zemljopisno odrediti, jer se i pojam → *Dalmacije* mijenjao kroz povijest. Među njima su posebno značajni bili oni s ant. korijenima (npr. Zadar, Trogir, Rab) koji su u sr. vijek prenijeli elemente ant. pravne tradicije, napose poveznicu s baštinom rim. prava. S propašću Zapadnoga Rimskoga Carstva nastavili su egzistenciju unutar Bizanta, s jačim ili slabijim odnosima prema središtu, povremeno prekidanim vrhovnom vlašću neke sile koja se nametnula za gospodara toga dijela Jadrana (Normani, Venecija i dr.). U nekim razdobljima (npr. u X. st.) bili su pod upravom hrv. vladara, a komplementarni interesi s hrv. stanovništvom zaleđa pogodovali su gosp. vezama te etničkoj simbiozi. Usporedno hrv. vladari podižu na svojem području nove gradove (Šibenik, Biograd). U pretkomunalnom razdoblju dalmatinskim gradovima upravlja prior sa sucima i tribunima; neke od dužnosti od biranih postaju nasljedne; grad pod svojom upravom ima izvjesno izvangradsko područje; počinje se oblikovati patricijat. Prilike koje su pogodovala širenju autonomije nekoga grada, te izraženije soc. raslojavanje pokrenut će proces stvaranja → *komuna*. Poč. XII. st. ugarski i hrv. kralj Koloman uspijeva zavladatai Donjom Dalmacijom, tj. prostorom od Splita do Kvarnera, izdajući nekim gradovima privilegije, kojima im formalno jamči već ocrtanu samoupravu, no istodobno pokušavajući potisnuti njihovu polit. samostalnost. D. g. donose vlastite propise, koje u XIII. st. počinju skupljati u statute (→ *statutarno pravo*). S poč. XIII. st. počinje razdoblje povremene mletačke vlasti nad dalmatinskim gradovima, no njezin intenzitet i kontinuitet do pol. XIV. st. nisu stalni ni jedinstveni za sve gradove. Usporedno s tim, nekima od njih nameću se za knezove hrv. velikaši (npr. Šubići poč. XIV. st.). Zadarskim mirom 1358. d. g. (osim Dubrovnika) dolaze pod vlast hrvatsko-ugarskoga vladara Ludovika Anžuvina te se i politički snažnije povezuju s drugim hrv. krajevima. Tijekom XV. st. Mletačka Republika uspijeva postupno ovladati dalmatinskim gradovima i znatno suziti njihovu autonomiju; u sastavu te države ostali su do 1797. U cijelom tom razdoblju d. g. ostali su zasebni subjekti, osim što su povremenim politički savezima i širim drž. okvirom, povezani tradicijom, kulturnim i gosp. vezama.

Dalmatinski sabor (lat. *Dieta provinciale dalmatica*; engl. *Dalmatian Diet*; njem. *Dalmatinischer Landtag*; franc. *Diète de Dalmatie*), predstavničko tijelo pokrajinske

autonomije. Osnovan je Veljačkim patentom 1861. i Redom zemaljskim i Redom izbornim za Sabor Kraljevine Dalmacije. Sjedište mu je bilo u Zadru. Imao je 41 zastupnika birana na 6 godina i 2 virilista (zadarski nadbiskup i pravoslavni episkop). Izbori su se temeljili na kurijalnom izbornom sustavu i to tako da je kurija veleporeznika birala 10 zastupnika, gradovi 8, trgovačko-obrtničke komore 3, a seoske općine 20; faktična prevlast gradskoga stanovništva pogodovala je talijanaškim slojevima. Iz redova članstva D. s. birao je 5 delegata u Carevinsko vijeće. Sabor je u pravilu jedanput godišnje sazivao car, koji je imenovao predsjednika i potvrđivao poslovnik. Zakoni prihvaćeni u Dalmatinskom saboru morali su dobiti carevu sankciju. D. s. imao je zakonodavnu nadležnost u prosvjeti, zdravstvu, soc. skrbi i gospodarstvu. Izvršno tijelo bio je Zemaljski odbor (*Giunta provinciale dalmatica*) s 4 prisjednika. Službeni jezik Dalmatinskoga sabora bio je talijanski do 1883., kada je službenim postao hrvatski te se stenografski zapisnici (*Brzopisna izvješća*) otad objavljuju samo na tom jeziku. U Dalmatinskom saboru postojale su dvije polit. struje, *aneksionisti*, pristaše sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom, i *autonomaši*, protivnici sjedinjenja i pobornici dalmatinske autonomije. U Dalmatinskom saboru djelovale su Narodna stranka, Autonomaška stranka, Narodno-srednjačka stranka, Srpska stranka, Stranka prava, Čista stranka prava, Hrvatska stranka i Hrvatska pučka napredna stranka.

darovnica u feudalnom pravu (engl. *charter of enfeoffment*; njem. *Lehnsbrief*; franc. *l'acte de donation en fief*), isprava o vladarskoj dodjeli feuda. U hrvatsko-ugarskom donacionalnom sustavu darovnica je uz uobičajene diplomatske sastavnice sadržavala: osnovu darovanja (zasluge za kralja), pravni naslov na temelju kojega kralj tim dobrom raspolaže (npr. izumrće roda prethodnog ovlaštenika), opis međa darovane zemlje, potvrdu da je obdarenik uveden u posjed bez ičijeg prigovora, odredbe za koji mu se rok daje, je li nasljediv i pod kojim uvjetima. U pristupu darovnici kao pov. izvoru potrebno je povesti računa o tome da nisu rijetki slučajevi kada se ona odnosi na stanje već uspostavljeno uzurpacijom ili ranijim usmenim darovanjem, kao i slučajevi kada darovnica nema nikakve neposredne pravne učinke jer ju je izdala osoba čije polaganje prava na prijestolje još nije ostvareno.

decreta regni (lat.: odluke Kraljevstva), službeni naziv za zakone hrvatsko-ugarske drž. zajednice. Do XV. st. donosio ih je vladar sam. Od XV. st. zakonodavnu vlast obnašaju zajedno vladar i staleži odnosno staleško predstavništvo: zakonom su postajali oni propisi koje bi prihvatilo staleško predstavništvo i potvrdio vladar. Skup najvažnijih zakona uvršten je u → *Corpus iuris Hungarici*. D. r. bila su među gl. pravnim vrelima u feud. Hrvatskoj i Slavoniji. Zakoni doneseni na zajedničkom saboru (→ *Ugarsko-hrvatski sabor*) vrijedili su i u Hrvatskoj i Slavoniji uz uvjet da su za njih glasovali predstavnici → *Hrvatskoga sabora* i da ih je on potvrdio.

Demokratska Federativna Jugoslavija (krat. DFJ; engl. *Democratic Federal Yugoslavia*; njem. *Demokratisches Föderatives Jugoslawien*; franc. *Yougoslavie Démocratique Fédérale*), provizorni državnopravni poredak u Jugoslaviji s federalnim i republikanskim elementima. Izgrađivan je od Drugoga zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 29. XI. 1943., uspostavljen 1945. i trajao do donošenja *Deklaracije o proglašenju* → *Federativne Narodne Republike Jugoslavije* na Ustavotvornoj skupštini 29. XI. 1945. Od Drugoga zasjedanja AVNOJ-a do uspostavljanja Privremene narodne vlade Demokratske Federativne Jugoslavije 7. III. 1945. u Jugoslaviji je postojalo stvarno dvovlašće, a od tada pa do spomenute Deklaracije formalno dvovlašće. AVNOJ je od Drugoga zasjedanja bio predstavničko, zakonodavno i izvršno tijelo savezne države, → *Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije* (NKOJ) – koji je imenovalo Predsjedništvo AVNOJ-a – bio je njegovo izvršno tijelo s obilježjima (savezne) vlade, a pojedina zemaljska antifašistička vijeća bila su tijela predstavničke, zakonodavne i izvršne vlasti pojedinih federalnih jedinica koje su se konstituirale tijekom 1944 (→ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*). Nakon beogradskog sporazuma Tito – Šubašić, 1. XI. 1944., kojim se predviđa formiranje »demokratske i federativne« Jugoslavije, i imenovanja Kraljevskoga namjesništva, NKOJ i Kraljevska jugoslavenska vlada podnijeli su ostavke. Namjesništvo je 7. III. 1945. imenovalo Privremenu narodnu vladu Demokratske Federativne Jugoslavije, pod Titovim predsjedništvom, koju su priznale Velika Britanija, SAD i SSSR. Od travnja do svibnja 1945. konstituirane su vlade federalnih jedinica. AVNOJ je na trećem zasjedanju 10. VIII. 1945.

donio odluku da nastavlja rad kao Privremena narodna skupština DFJ, koja je donijela potrebne normative akte za izbor, saziv i rad Ustavotvorne skupštine 1945.

desetina (lat. *decima*; engl. *tithe, tenth*; njem. *Zehnt*; franc. *dixième*), daća u visini desetine prihoda. Najpoznatija, crkvena desetina proširila se s kršćanstvom, najprije kao dobrovoljni prilog na temelju običaja, od VI. st. sankcionirana crkvenim normama, a od VIII. st. i odlukama svjetovnih vlasti. U Hrvatskoj je potvrđena u XI. st. (*Zvonimirova zavjernica*). Davali su je laici za vjerske namjene: uzdržavanje svećenstva i crkava te pomaganje potrebitih. Izvorno se davala u naravi, no s vremenom je zamjenjivana novčanim iznosom; ubiranje se moglo davati u zakup. Ukida se potkraj XVIII. i u XIX. st. po različitim modelima (potpuno ili djelomice, s djelomičnim obeštećenjem ili bez njega); u hrv. zemljama ukinuta je vladarevim patentom 1853.

dikasterij (grč. *dikastērion*: sudište; engl. *dicastery*; njem. *dikasterien*; franc. *dicastère*), u hrv.-ug. drž. zajednici, najviše ustanove drž. vlasti, *Hrvatski dvorski d.*, tj. *Privremeni dvorski d.* (1861–62) bio je poveznica između kralja i Ministarskoga vijeća u Beču i vrha uprave u Hrvatskoj i Slavoniji. Nastao je izlučenjem Hrvatsko-slavonskoga odsjeka iz Državnoga ministarstva i imao je nadležnost u poslovima unutarne uprave, pravosuđa te prosvjete i bogoštovlja. Iz toga je tijela 1862. nastala Hrvatsko-slavonsko-dalmatinska dvorska kancelarija (→ *Dvorska kancelarija*).

donacionalni sustav (engl. *Hungaro-Slavonian feudal system*; njem. *ungarisch-slavonische Typ des Lehnswesen*; franc. *modèle féodal hongrois-slavonien*), vrsta feud. odnosa koji se razvio u srednjovj. Ugarskoj, Slavoniji i – u znatno manjoj mjeri – u Hrvatskoj. Feud. sustav nije se temeljio na vazalnoj piramidi, već su feudanci bili u neposrednoj vazalnoj vezi s vladarom. Na tom je području vladarova darovnica (→ *darovnica u feudalnom pravu*) bila jedan od osnovnih načina stjecanja → *feuda*, koji se dodjeljivao za prijašnje zasluge, pa – za razliku od zapadnoeuropskoga feudalizma – nije bio čvrsto povezan s obvezom kakve buduće službe. Feud je bio nasljedan i mogao se vratiti u masu kraljevskoga fiska samo napuštajem, izumrcem roda ili osudom zbog zločina veleizdaje; međutim, feudalčevo pravo raspolaganja bilo je ograničeno. Spomenuta obilježja donacionalnoga

sustava utjecala su na narav polit. vlasti i institucionalni sustav. S jedne strane, onemogućila su strukturnu i formalnu međuovisnost unutar plemstva, no s druge su strane pogodovala labavljenju veze između vladara i feudalaca. Izgradnja donacionalnoga sustava poprimila je veće razmjere u XIII. st., a daljnji mu je razvoj bio ograničen jer je raspoloživo zemljište postalo rijetkost. Prestao je postojati s ukinućem feud. odnosa 1848.

Država Slovenaca, Hrvata i Srba (engl. *State of Slovenes, Croats and Serbs*; njem. *Staat der Slowenen, Kroaten und Serben*; franc. *Etat des Slovènes, Croates et Serbes*), državnopravna tvorevina na nekadašnjem području Austro-Ugarske naseljenom južnoslavenskim narodima, nastala u procesu raspada Austro-Ugarske; Država SHS. Objavom svoje *Deklaracije* 19. X. 1918. → *Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba* (NV SHS) odbilo je ponudu kralja Karla I. o federalizaciji austr. dijela Monarhije i proglasilo da »preuzima u svoje ruke vođenje narodne politike«, nastupajući kao polit. predstavništvo svih Slovenaca, Hrvata i Srba na jugoistočnom području Austro-Ugarske (Hrvatska i Slavonija s Rijekom, Dalmacija, BiH, Istra, Trst, Kranjska, Gorička, Štajerska, Koruška, Bačka, Banat, Baranja i krajevi jugozapadne Ugarske). Hrvatski je sabor pak 29. X. 1918. donio zaključak o prestanku državnopravnih odnosa Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s Kraljevinom Ugarskom i Carevinom Austrijskom i proglašenju neovisne države (zajedno s Rijekom) koja »prema modernom načelu narodnosti« i »narodnog jedinstva« triju naroda pristupa u suverenu državu SHS »na cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice« te zaključak da prihvaća *Deklaraciju NV SHS* od 19. X. i priznaje NV SHS kao vrhovno tijelo vlasti. Iako ne postoji izričiti akt o osnivanju Države SHS, uzima se da je tim saborskim zaključcima njezino uspostavljanje formalno dovršeno. Organi vlasti djelovali su, u granicama mogućnosti, na cijelom navedenom području. Vrhovni organ sa zakonodavnom i izvršnom funkcijom bilo je NV SHS, odnosno njezin Središnji odbor u stalnom zasjedanju, ulogu kolektivnoga šefa države obavljalo je tročlano Predsjedništvo. Već 29. X. Središnji odbor imenovao je bana i 11 resornih povjerenika za Hrvatsku i Slavoniju, a kasnije će se uspostaviti i pokrajinske vlade za Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu te slovenski dio države. Odredivši da ga u vanjskim poslovima zastupa

Jugoslavenski odbor, NV SHS preuzelo je i zapovjedništvo malobrojne vojske. Na razini lokalne uprave nastavili su uglavnom djelovati zatečeni organi, došavši mjestimice u sukob s novosnovanim mjesnim odborima NV. Ovisno o pripadnosti, pravni teoretičari i povjesničari ističu da je Država SHS imala atribute državnosti (narod, teritorij i neovisnu vlast) ali i da, zbog izostanka međunarodnoga priznanja, nije bila više od odcijepljenoga područja Austro-Ugarske. Njezina je specifičnost svakako u tom što se radilo o državnompravnom provizoriju stvorenom radi ujedinjenja u novu državu s Kraljevinom Srbijom. Prijelazni oblik uređenja zajedničke države zasnovan na ravnopravnosti utvrđen je Ženevskom deklaracijom 9. XI. 1918. sklopljenom između Države SHS i srpske vlade, ali ona u Srbiji nije ratificirana. Vrlo nestabilne unutarnje društ. i polit. prilike te nesmetano tal. zaposjedanje priobalnih područja s pozivom na Londonski ugovor zaoštrile su pitanje ujedinjenja, a skupina predvođena S. Pribićevićem dodatno je požurivala ujedinjenje na centralističkim osnovama. Nar. vijeće SHS donijelo je 24. XI. zaključak o ujedinjenju i direktivni *Naputak Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS*. No delegati NV SHS odustali su u Beogradu od najznačajnijega zahtjeva da ustavotvorna skupština donese ustav dvotrećinskom većinom glasova. Proglašenjem tzv. *Prvoprosinačkog akta* 1. XII. 1918. prestala je postojati Država SHS i uspostavljeno je → *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*.

Dubrovačka Republika (lat. *Respublica Ragusina*; engl. *Republic of Ragusa, Republic of Dubrovnik*; njem. *Dubrovniker Republik, Republik Ragusa*; franc. *République de Raguse, République de Dubrovnik*). Dubrovnik se kao srednjovj. naselje formirao oko biz. utvrde s vojnom posadom (*castellum*). Do početka XIII. st. bio je uglavnom pod biz. vrhovnom vlašću, povremeno mletačkom i normanskom, a u jednom razdoblju i pod vlašću hrv. vladara. Međutim, već u XII. st. oblikovala se dubrovačka komuna s vlastitim institucijama vlasti, koja je povremeno uspijevala ostvariti i znatniji stupanj unutarnje autonomije. Uz opći zbor građana (*contio, arengum*), spominju se vijećnici, suci (*iudices*), konzuli (*consules*) i knez (*comes*). Osiguravajući uvjete za razvoj trgovine, D. je već tada zaključivao ugovore s mnogim jadranskim i sredozemnim gradovima (s Molfettom 1148), i ishodio povlastice od vladara zemalja balkanskoga zaleđa (npr. 1189. od bosanskoga bana Kulina). Između

1205. i 1358. priznavao je vrhovnu vlast Venecije. U tom razdoblju i neposredno nakon njega (XIII–XIV. st.) postavljene su osnove za ustroj vlasti koji će, uz neke izmjene, potrajati sve do propasti Dubrovačke Republike. Istodobno je definiran i dubrovački pravni poredak, koji se temeljio na *Statutu* iz 1272., a nakon njega uslijedile su *Knjiga svih zakona*, *Zelena knjiga* i *Žuta knjiga*. Osim zakonima, pravni je sustav znatno oblikovan i transformiran → *običajnim pravom*. U → *Veliko vijeće* (*Consilium Maius*) ulazili su svi odrasli muški članovi patricijskih obitelji, koje su 1332 (tzv. zatvaranjem Velikoga vijeća) od faktične polit. elite postali staležom na vlasti. To je vijeće biralo članove svih drugih tijela, dužnosnike i gl. službenike, a pripadala mu je i zakonodavna funkcija. Vijeće umoljenih (*Consilium Rogatorum*), poslije nazvano i Senat, u koje su većinom ulazili iskusni patriciji, preuzelo je određivanje osnovnih smjernica unutarnje i vanjske politike, te odlučivanje o svim osjetljivim drž. pitanjima. Za odlučivanje o tekućim poslovima drž. uprave bilo je nadležno → *Malo vijeće* (*Consilium Minus*). Funkciju drž. poglavara do 1358. obnašao je knez (*comes*), koji je dolazio iz Venecije na dvije godine. Nakon toga je, s reprezentativnim zadaćama i nazivom *rector*, biran u dubrovačkom Velikom vijeću; radi onemogućivanja samovlasti mandat mu je trajao samo mjesec dana i nije smio biti neposredno ponovno izabran. Članovi drugih tijela i dužnosnici u lokalnim jedinicama birani su također na određeno vrijeme (pretežno od šest mjeseci do dvije godine). Od XIII. do XV. st. dubrovačko drž. područje znatno je prošireno (od Prevlake na jugu do Kleka s cijelim Pelješcem, te Mljet i Lastovo) i uspostavljene su nove lokalne jedinice vlasti (najčešće knežije). U XV. st. institucionalni je sustav zaokružen novim ustrojem građanskoga i kaznenoga suda, te stvaranjem nadzornih tijela. Drž. se aparat nije oslanjao na profesionalce, već su se patriciji uspinjanjem kroz funkcije pripremali za odgovornije službe i stjecali polit. iskustvo. Uređivanje pravnih akata javne i privatne naravi povjeravano je (do XVII. st.) stranim školovanim stručnjacima, što je jamčilo sigurnost u pravnom prometu i razvoj pravne kulture. Dubrovačka samostalnost, temelji koje su položeni još pod oslabljenim mletačkim vrhovništvom, mogla se u potpunosti iskazati nakon 1358., kada je Venecija bila prisiljena povući se s dalm. prostora i kada je kralj Ludovik Anževinac Višegradskim ugovorom potvrdio Dubrovniku sve attribute državnosti. Naziv republike, potvrđen u izvorima iz XV. st., nije

presudan za pitanje drž. statusa niti već postignute nezavisnosti Dubrovnika. Sukladno geopolitičkim promjenama u dubrovačkom zaleđu te odnosu snaga na eur. i sredozemnom prostoru, D. R. je od 1458. plaćala danak Osmanskomu Carstvu, no time ne samo što nije dovedena u pitanje dubrovačka državnost, nego su i stečene bitne gosp. povlastice. Osjetljiv vanjskopolitički položaj između Osmanskoga Carstva i zemalja katoličke Europe D. R. uspjela je očuvati čak i u razdobljima otvorenih sukoba zahvaljujući vještoj diplomaciji kao mjesto razmjene informacija između Istoka i Zapada. Kratkotrajni gosp. oporavak nakon stagnacije s kraja XVI. i prve pol. XVII. st. prekinut je 1667. razornim potresom, koji su popratili pohodi pljačkaša iz ist. Hercegovine i Crne Gore, i financ. pritisak osmanskih vlasti. God. 1684. D. R. formalno je obnovila vazalne veze prema ug. i hrv. vladaru, uz povoljne uglavke, ostajući i nadalje tributarnom državom Osmanskoga Carstva. Karlovačkim mirom 1699. otklonjena je neposredna opasnost s dubrovačkih granica, uz ustupak uskih teritorijalnih pojasa kraj Kleka i Sutorine Osmanskomu Carstvu. Za Dubrovačku Republiku, oslabljenu demografski i unutarnjim sukobima među plemstvom te neprovođenjem nužnih reforma institucionalnoga sustava, više nije bilo zanimanja na novoj polit. karti Europe na prijelazu XVIII/XIX. st. Pritisnuta s jedne strane nadiranjem franc. vojske obalom, a s druge strane ruskim zauzimanjem pozicija u Boki, D. R. je 1806. primila franc. vojsku, zbog čega su Rusi i Crnogorci pokušali razoriti grad i opustošili Konavle. Franc. okupacijske snage postupno su preuzele civilnu vlast te na poč. 1808. ukinule Republiku.

dužd (lat. *dux*; engl. *doge*; njem. *Doge*; franc. *doge*), hrv. naziv za najvišega dužnosnika u Mletačkoj Republici. *Dux* na čelu Venecije spominje se već potkraj VII. st., u doba vrhovne biz. vlasti; kako je ta vlast postupno slabila i u IX. st. sasvim prestala, usporedno je jačao institucionalni položaj dužda. Ipak, s oblikovanjem komunalnih institucija vlasti u rukama patricijata, njegove su se funkcije od XII. st. napokon ustalile kao pretežno reprezentativne; međutim, duždov je položaj bio doživotan (kao jedan od rijetkih u Mletačkoj Republici), što je njemu i obitelji davalo znatan prestiž i stanovitu polit. moć. Unatoč formalnoj jednakosti kandidata za dužddevsku čast, iz ustavne se prakse razabire da su je obavljali samo oni iz užega kruga (niti desetine) najmoćnijih patricijskih obitelji. Izborni sustav, postavljen

još 1268., bio je os. složen i imao je elemente ždrijeba i izbora kako bi se izbjegle izborne prijevare. Kroz tisuću godina postojanja duždevske funkcije bilo je nastojanja za uspostavom dinastičkoga prijenosa vlasti, kao i pokušaja preuzimanja diktatorskih ovlasti (npr. Marin Falier 1355), no svi su odbačeni. Nakon duždeve smrti provodio se poseban postupak ispitivanja njegova djelovanja u službi, a moguću štetu država je naplaćivala iz njegove ostavine. Od XII. st. pri nastupu službe dužd je polagao prisegu na tekst koji je sadržavao osnovna direktivna načela službe (*Promissio*); tekst se stalno dopunjavao, a iz njega su nastali i zasebni pravni izvori za neke grane prava, npr. za kazneno *Promissio maleficiorum*. Funkcija dužda iščezla je s ukinućem Mletačke Republike 1797. – Isti je naziv nosio i poglavar genoveške države 1339–1797 (s prekidima), a njegove su se funkcije i položaj u ustroju vlasti u više puta mijenjali.

dvoboj, sudski (lat. *duellum iudicarium*; engl. *court duel*; njem. *Gerichtsstreit*; franc. *duel judiciaire*), vrsta dvostranoga → *božjega suda*; ishod tjelesne borbe strana u pravnom sporu osobno, ili njihovih zastupnika, odlučuje o ishodu pravnoga postupka. Praksa je zabilježena u germanskih plemena još u antici, a u sr. vijeku proširila se po Europi; u XIII. st. zabilježeni su sudski dvoboji na Rabu i u Slavoniji. Iako su izmjene u dokaznom sustavu od XII. st. dosta snažno potiskivale primjenu božjih sudova, dvoboj se održao više stoljeća, unatoč pokušajima vladara da ih zabrane (u nas npr. Zlatnom bulom Bele IV.) ili bar ograniče (zakonom Matije Korvina iz 1486. primjena je dopuštena samo pred kralj. vojnim sudom u »pitanjima časti«). Izvan sudskoga postupka održao se kao staleški običaj → *plemstva* i vojnih časnika (→ *običajno pravo*).

Dvorska kancelarija (engl. *Court Chancellery*; njem. *Hofkanzlei*; franc. *chancellerie de la cour*), jedno od središnjih tijela vlasti u Habsburškoj Monarhiji. Isprva pisarnica i kancelarija zajednička svim habsburškim zemljama. Austr. zemlje imale su svoju Dvorsku kancelariju već za Fridrika II. (XV. st.), ali kao dio Carske kancelarije. Osamostaljena je 1620. s nadležnošću u upravnim, financ., sudskim, vanjskim, unutarnjim i vojnim poslovima. Od kraja XVII. st. nastaju posebne dvorske kancelarije za Erdelj (1695), Lombardiju i Belgiju (poč. XVIII. st.) te za Ugarsku i Češku. Češka d. k. bila je najviše upravno tijelo za češke zemlje. Ugarska d. k. s upravnom i sudskom

nadležnošću za ugarske i hrv. zemlje postojala je još od Ferdinanda I., ali nikad nije dobila punu samostalnost. God. 1722–23. postala je posrednim tijelom između kralja, staleža i ugarskoga Namjesničkoga vijeća. Od 1731. na čelu joj je biskup, a sjedište u Beču. Dvorska komisija za srpske poslove osnovana je 1745. i 1747. postala je Ilirskom dvorskom deputacijom. Reformama Marije Terezije 1749. ukinuta je, ali su umjesto nje osnovani Vrhovni sudbeni dvor (Oberste Justizstelle) i Directorium in politicis et cameralibus za polit. i financ. upravu. Za Josipa II. postojale su dvije austr. dvorske kancelarije – jedna za poslove dvora i vanjske poslove, a druga za pokrajinske i sudske poslove. Zbog otpora Ugarske dvorske kancelarije, ukinuta je 1777. Ilirska dvorska deputacija, koja je obnovljena 1791. kao Ilirska dvorska komora za rješavanje srpskih pitanja u Monarhiji (ponovno ukinuta 1792). Kraljevska hrvatsko-slavonska d. k. nastala je 1861. iz Hrvatsko-slavonskoga dvorskoga dikasterija (→ *dikasterij*). U njezinu nadležnost pripadali su polit. uprava, sudski poslovi, nastava i bogoštovlje. Prvi kancelar bio je I. Mažuranić. Prestala je djelovati 31. I. 1869., tj. nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe.

entega (engl. *entega*; njem. *Entega*; franc. *entega*), pomorskopravni ugovor grč. podrijetla kojim se udruživanjem broдача, mornara i vlasnika novca ili robe stvaralo društvo radi stjecanja dobiti, obično na rok od više mjeseci. Stari oblik pomorsko-trgovačkoga ugovora o zajedničkom gospodarenju, razrađen u 10 poglavlja VII. knjige *Dubrovačkog statuta* (1272)., Bez obzira na to je li brod plovio Jadranom ili izvan njega, svaku entegu pisar je morao upisati u brodsku knjigu. E. je ugovor između triju sudionika. Brodovlasnik bi ulagao svoj brod, mornari svoj rad, a trgovac bi davao novac ili kapital (robu). Trgovalo se kapitalom, a dobit se, ako se putovalo Jadranom, dijelila tako da su dvije trećine pripadale brodu (brodovlasniku) i mornarima, a trećina vlasniku robe, odnosno novca. U dobit su ulazili svi prihodi ostvareni na putovanju, vozarina naplaćena od ostale robe, najamnina u oba smjera i sve druge koristi koje je brod ostvario. Ako je brod putovao izvan Jadranskoga mora, dobit se dijelila u omjeru: polovica brodu (brodovlasniku) i mornarima, a polovica trgovcima, jer je putovanje izvan Jadrana bilo povezano s većim rizikom. U razmjeru kako su dijelili dobit, snosili su sudionici u entegi gubitak i naknađivali štetu. Moglo je postojati i više entega na istome brodu, koje su bile zajedničke, pa bi po načelu solidarnosti za

štetu sve pridonosile ako bi pojedina propala. Zajedničkom masom više entega upravljala je i raspolagala većina vlasnika, koja je odlučivala i o tom hoće li se entegama trgovati u Jadranu ili izvan njega, i bez njihove volje i odobrenja brod s entegama nije smio isploviti iz Jadrana. Tijekom XVI. st. entege se prestaju primjenjivati. → *Dubrovačka Republika*

Federativna Narodna Republika Jugoslavija (krat. FNRJ; engl. *Federal People's Republic of Yugoslavia*; njem. *Föderative Volksrepublik Jugoslawien*; franc. *République Populaire Fédérative de Yougoslavie*), savezna država republikanskoga oblika formalnopravno nastala nakon završetka II. svj. rata i prihvaćanja *Deklaracije o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* (29. XI. 1945) i *Ustava FNRJ* (30. I. 1945). Začetci su joj u ratnom djelovanju → *Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* (1942–45), koji je na svojem II. zasjedanju (1943) dvama dokumentima (*Deklaracija II. zasjedanja AVNOJ* i *Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu*) definirao prirodu revolucionarne vlasti i postavio temelje federativnoga uređenja nove države južnoslavenskih naroda koji su do tada bili okupljeni u monarhijskoj Jugoslaviji (1918–45). U tim je dokumentima bilo izričito naglašeno da će narodi koji su živjeli u Kraljevini Jugoslaviji nakon završetka rata imati pravo na samoodređenje, uključujući i pravo na odcjepljenje ili ujedinjenje s drugim narodima. Načelnu odredbu Deklaracije »da se Jugoslavija izgradi na demokratskom federativnom principu, kao državna zajednica ravnopravnih naroda« potanko je razrađivala *Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu*. U toj se odluci polazilo od načela suverenosti srpskoga, hrvatskoga, slovenskoga, makedonskoga i crnogorskoga naroda kojima se priznaje svojstvo konstitutivnih naroda sa zasebnom federalnom jedinicom i koji će svekolika demokratska prava uživati i razvijati unutar federativne države. Sva nac. prava imala su se osigurati i nac. manjinama. U procesu raščišćivanja složenih odnosa između vlasti *de facto* (revolucionarnih snaga kojih je predstavnik AVNOJ) i vlasti *de iure* (Kraljevske jugosl. vlade) u razdoblju od 1943. do 1945. do afirmacije federativnoga načela kao budućega ustavnopravnoga načela zajedničke države dolazi već 10. VIII. 1945., kada AVNOJ na svojem III. zasjedanju prerasta u Privremenu narodnu skupštinu Demokratske federativne Jugoslavije koja je imala zadaću pripremiti sazivanje Ustavotvorne

skupštine jugosl. naroda. Ustavotvorna skupština izabrana 11. X. 1945. donijela je 29. XI. 1945. *Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, a 30. I. 1946. *Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*. Prema čl. 1. Ustava FNRJ je bila »savezna narodna država republikanskog oblika i zajednica ravnopravnih naroda, koji su na temelju prava na samoopredjeljenje, uključujući pravo na odcjepljenje izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi«. FNRJ je bila sastavljena od 6 nar. republika: NR Srbije, koja je u sastavu imala Vojvodinu kao autonomnu pokrajinu i Kosovsko-metohijsku oblast, NR Hrvatske, NR Slovenije, NR Bosne i Hercegovine, NR Makedonije i NR Crne Gore. U FNRJ, multietničkoj i višejezičnoj zajednici, na površini od 255 804 km² za njezina trajanja (1945–63) živjelo je oko 18,5 milijuna ljudi (prema popisu iz 1961). Službeno sjedište savezne države i njezinih institucija bio je Beograd, gl. grad jugosl. federacije. Organizaciju savezne vlasti činili su Narodna skupština FNRJ, Prezidijum Narodne skupštine FNRJ i Vlada FNRJ. Prema načelu demokratskoga jedinstva vlasti koje je osiguravalo dominantnu ulogu predstavničkih tijela, Narodna je skupština bila predstavnik nar. suvereniteta i vrhovno tijelo drž. vlasti. Dvodomna skupština sastavljena od Saveznoga vijeća i Vijeća naroda bila je isključivi nositelj zakonodavne vlasti u okviru nadležnosti federacije. Savezno vijeće birali su svi građani jugosl. federacije na osnovi općega prava glasa, dok je u Vijeće naroda svaka republika, uključujući i NR Hrvatsku, davala 30 zastupnika. Vijeća su bila ravnopravna s mandatom zastupnika od 4 godine. U sustavu organizacije vlasti temeljni je nositelj izvršne vlasti bio Prezidijum Narodne skupštine FNRJ i Vlada FNRJ. U strukturi izvršne vlasti Prezidijum je kao kolegijalno tijelo obavljao poslove šefa države. Bio je sastavljen od predsjednika, 6 potpredsjednika, tajnika i najviše 30 članova koje je birala Skupština i koji su njoj odgovarali za svoj rad. Prema *Zakonu o Prezidijumu* to je tijelo predstavljalo narodnu i drž. suverenost FNRJ u zemlji i svijetu i imalo druge važne i široke polit. i pravne nadležnosti, poslije proširivane. Prezidijum je zamjenjivao i Narodnu skupštinu dok ona nije bila u zasjedanju. Vlada FNRJ bila je najviše izvršno i upravno tijelo drž. vlasti FNRJ. Ustavna joj se zadaća sastojala u ostvarivanju akata Narodne skupštine i nadzora nad radom podređenih saveznih tijela uprave. Ustav joj je omogućivao donošenje uredaba za primjenu zakona, te uredaba sa zakonskom

snagom kojima je osiguravala svoju široku normativnu i faktičnu djelatnost. Ustav FNRJ određivao je i temeljnu strukturu i funkcije najviših tijela drž. vlasti i drž. uprave u republikama, autonomnim jedinicama i administrativno-teritorijalnim jedinicama. U sastavnicama federacije organizacija drž. vlasti temeljila se na istom načelu jedinstva vlasti kao i na saveznoj razini. Tako je Republika Hrvatska nakon izbora za *Ustavotvorni sabor* 10. XI. 1946. i usvajanja *Ustava Narodne Republike Hrvatske* 18. I. 1947. dobila Sabor NRH, Prezidijum Sabora NRH i Vladu. Razdoblje ustavnopravnoga i društveno-političkoga života FNRJ traje od usvajanja Ustava FNRJ do njegova zamjenjivanja Ustavom iz 1963., kada je jugosl. federacija promijenila ime: umjesto FNRJ država je dobila ime SFRJ. U nepunih 20-ak godina FNRJ zahvatile su intenzivne i dinamične društveno-političke promjene. Napuštanje ideološkoga koncepta nar. demokracije prouzročeno 1948. sukobom sa SSSR-om (*Rezolucija Informbiroa*) ubrzalo je tranziciju prema radničkom samoupravljanju kao osnovi budućega polit. i ekon. sustava jugosl. federacije. Procesi uvođenja radničkoga samoupravljanja u gospodarstvu 1950., debirokratizacije, decentralizacije i deetatizacije, što je u praksi značilo prenošenje nadležnosti s federacije na republike, i s republika na kotareve i općine, rezultirali su promjenom Ustava FNRJ iz 1946. te konstitucionalizacijom svih novina na planu društveno-političkoga i ekon. razvoja, i to usvajanjem saveznoga *Ustavnog zakona o temeljima društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti* od 13. I. 1953. koji je bio na snazi do zamjene Ustava FNRJ novim Ustavom 1963. Na osnovi čl. 1. Ustavnog zakona FNRJ je bila definirana kao »socijalistička demokratska država«. Istovrsni akti doneseni su i na razini federalnih jedinica. Tako je i *Ustavni zakon NR Hrvatske* u čl. 1. definirao Hrvatsku kao »socijalističku demokratsku državu radnog naroda Hrvatske, dobrovoljno ujedinjenog s radnim narodom ostalih narodnih republika u FNRJ kao saveznoj državi suverenih i ravnopravnih naroda«. Ustavni su zakoni, savezni i republički, u potpunosti izmijenili organizaciju saveznih i republičkih drž. tijela. Temeljno načelo organizacije vlasti FNRJ nakon 1953. i dalje je bilo načelo jedinstva vlasti, ali u formi i izvedbi modela skupštinske vlade. Prema Ustavnom zakonu cjelokupnu vlast federacije obavljala je Savezna narodna skupština preko Predsjednika Republike i Saveznoga izvršnoga vijeća (SIV) kao izvršnih tijela Skupštine. Federalna je

skupština osim Saveznoga vijeća imala Vijeće proizvođača, koje su činili zastupnici birani iz različitih područja proizvodnje. Vijeće naroda postalo je *ad hoc* vijećem saveznoga parlamenta. Predsjednik Republike i SIV nisu bila samostalna tijela savezne države već izvršna tijela federalne skupštine kojima je ona povjeravala predstavljanje države, brigu o provedbi zakona, nadzor nad radom savezne uprave te druge izvršne dužnosti iz nadležnosti federacije. Prava federacije na području pravosuđa ostvarivala je institucija Saveznoga vrhovnoga suda na osnovi saveznih zakona. Razdoblje FNRJ nakon usvajanja Ustavnog zakona 1953. obilježeno je polit. razvojem federalne države na unutarnjem i na međunar. planu. Dok unutarnji razvoj obilježava snažan nastup savezne države uz postupno slabljenje federalnoga načela, širenje socijalističkoga samoupravljanja, ukidanje administrativnoga upravljanja gospodarstvom, uvođenje društ. vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, te komunalnoga i skupštinskoga sustava, zemlja se na međunar. planu afirmirala zagovaranjem nove i originalne politike nesvrstanosti koja je saveznoj državi osigurala respektabilan ugled i razmjernu stabilnost u aktivnoj koegzistenciji, međunar. odnosima i međunar. politici.

feud (lat. *feudum*; engl. *fief*; njem. *Lehen*; franc. *fief*), izvor prihoda što ga gospodar daje vazalu kao uzvrat za savjet i pomoć (*consilium et auxilium*). Predmet feuda najčešće je zemlja nastanjena seljacima, od koje se vazal uzdržava, a može biti i koji drugi izvor stalnih prihoda (npr. pravo na kovanje novca, pravo na ubiranje mostarine). F. je nastao u franačkoj državi u VIII. st. povezivanjem dodjele prihoda onomu tko preuzima neku službu (beneficij) i vazaliteta. U IX. st. postao je nasljednim te realni element otada dobiva sve veću važnost, dok osobni slabi. Pravna narav feuda objašnjavala se u doktrini s pomoću koncepta podijeljenoga vlasništva, prema kojem na istoj stvari neke stvarnopravne ovlasti pripadaju vladaru (*dominium eminens*), neke feudalcu (*dominium directum*), a neke seljaku (*dominium utile*).

feudalizam (engl. *feudalism*; njem. *Feudalismus*; franc. *féodalité*), sustav društ. odnosa koji se temelji na pretežnom broju sljedećih značajki: dodjela trajnoga izvora prihoda (najčešće zemlje) onomu tko obavlja neku službu vladaru (→ *feud*), potom uspostava nasljednosti toga izvora; veze zaštite i vjernosti među ljudima, koje u

dijelu društva poprimaju obilježje vazalnoga odnosa i definiraju vojni (viteški) sloj na vlasti; višestupanjski vazalni odnosi i feud. piramida koja nije u cijelosti prožeta obvezom vjernosti; vlastelinstva na kojima feudalcu pripadaju i neke funkcije vlasti (sudska, porezna, upravna); podložno seljaštvo; fragmentacija drž. funkcija; pravni partikularizam. Društva sa srodnim značajkama javljala su se i u neeuropskim društvima, u različitim pov. razdobljima. Eur. f. poniknuo je u VIII. st. u franačkoj državi, odakle se proširio po eur. prostorima i bliskoistočnim područjima kojima su vladali križari. Koncept feudalizma, oblikovan u historiografiji u XIX. st., umnogome je sporan. S jedne strane, nisu na svim područjima bili izraženi svi njegovi elementi (u hrvatsko-ugarskom donacionalnom sustavu samo je jedan stupanj vazalne veze, dok je u srednjovj. Bosni feud. hijerarhija bila vrlo izražena), a u znatnim dijelovima Europe f. nije nikada bio dominantnim društv. sustavom (na područjima pod vlašću mediteranskih trg. gradova, u Nizozemskoj). S druge strane, termin »feudalno razdoblje« pokriva razdoblje od približno tisuću godina, unutar kojih su se društv. odnosi znatno mijenjali; također ne počinje i ne završava posvuda u isto vrijeme (u Engleskoj se uvodi tek nakon 1066; u zap. Europi feud. društv. odnosi prestaju biti dominantni već u XVI. st., a u istočnoj tek nekoliko stoljeća poslije), a katkad nema iste vremenske granice ni u okviru jedne drž. zajednice (unutar Habsburške Monarhije kmetska podložnost ukida se različitim tempom). Za hrv. okolinu termin f. može se uvjetno primjenjivati na razdoblje od XI. st. do 1848., no i tada valja voditi računa o ekstremnim razlikama među pov. područjima i razdobljima. Dok je u javnom mnijenju još uvijek proširena pojednostavnjena negativna slika feudalizma, suvremena historiografija pristupa mu objektivnije i istančanije, prepoznajući u njem i neke zasade moderne države (npr. ideju da vladar ima i obveze prema podanicima, početke parlamentarne tradicije).

gornica (engl. *vineyard tax*; njem. *Weinbergsteuer*; franc. *impôt sur le vignoble*), kmetsko podavanje vlastelinu za korištenje vinograda; također gorno, gorna daća, vam vinogradarski. Godišnje se davala 1/9 ili 1/10 priroda u moštu, vinu, žitu ili gotovom novcu, ovisno o ugovoru ili običaju. *Hrvatskim urbarom* (1780) propisan je iznos gornice od 1/9 priroda, dok je *Slavonskim urbarom* (1756) određeno davanje 1 pinte (0,47 litre) na svako vjedro mošta (1 vjedro = 32 pinte). Zakonski čl.

VII : 1836 uredio je gornicu za Požešku, Virovitičku i Srijemsku županiju, te za ostale županije 1/9 priroda. Davanje gornice ukinuto je čl. 27. Hrvatskoga sabora (1848).

gravamina et postulata (lat.: tegobe i zahtjevi), pritužbe i zahtjevi staleža i redova kralju koji su se iznosili na staleškom → *Ugarsko-hrvatskom saboru* i → *Hrvatskom saboru* nakon razmatranja kraljevih prijedloga. Kralj ih je mogao odbaciti ili prihvatiti. Ako ih je prihvatio, oni su nakon kraljeve potvrde i eventualnih od njega traženih izmjena bili inartikulirani i stavljeni u kraljev dekret i objavljivani. Bio je to rudimentarni oblik zakonodavnoga postupka. G. e. p. hrv. staleža na Ugarsko-hrvatskom saboru iznosili su se odvojeno i nakon g. e. p. ug. staleža.

herceg (engl. *duke*; njem. *Herzog*; franc. *duc*), naslov kraljeva namjesnika, obično vladarova sina ili bliskoga rođaka, koji ugl. samostalno upravlja nekim većim područjem. U lat. vrelima *dux*. U XII. st. i prvoj pol. XIII. st., u doba Arpadovića, h. je obično bio kraljev sin okrunjen za »mlađeg kralja«. Sa slabljenjem kraljevske vlasti funkcija hercega povremeno se gubila i naposljetku utrnula potkraj XV. st. Po analogiji položaja, hrv. historiografija taj naziv uporabljuje također za kraljeva namjesnika i suvladara i prije XII. st., premda je hrv. izvorni naziv za toga dužnosnika knez (Baščanska ploča). Naslov hercega preuzeli su i bosanski velikaš Stjepan Vukčić Kosača (1448) i njegovi nasljednici (otuda teritorijalni naziv Hercegovina).

Hrvatska kraljevska konferencija (lat. *Conferentia Regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*), tijelo koje u slučaju nemogućnosti redovitoga saborskoga zasjedanja saziva ban. To je šesteročlani odbor sastavljen od svjetovnih i crkvenih osoba koje je imenovao Sabor. U pravilu su to bili → *ban* (ujedno i predsjednik Konferencije), zagrebački biskup i prepozit Zagrebačkoga kaptola te trojica ili četvorica velikaša i plemića. Konferenciju je uspostavio → *Hrvatski sabor* 1685. Rješavala je pitanja koja se zbog mogućih štetnih posljedica za zemlju nisu mogla odgoditi do redovitoga saziva Sabora. Zaključci nisu imali snagu zakona, ali su se morali provoditi na svim razinama. Sabor ih je trebao potvrditi na prvom redovitom zasjedanju, nakon čega bi postali saborski zaključci. Iako je bilo znatnih prekida u

kontinuitetu rada, H. k. k. očuvala se kroz XVIII. st., ali je izgubila značenje formiranjem → *Kraljevinskoga vijeća za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju* 1767. Kako je njom predsjedavao ban, nazivala se i → *Banskom konferencijom*, no ona se u XIX. st. ne može izjednačiti Hrvatskom kraljevinskom konferencijom iako su u njoj korijeni.

Hrvatska u srednjem vijeku (engl. *Medieval Croatia*; njem. *mittelalterliche Kroatien*; franc. *Croatie médiévale*), do poč. XII. st. područje ranosrednjovjekovne hrv. državnosti; potom područje s institucijama vlasti i feud. strukturom različitima i zasebnima od srednjovj. Slavonije (od koje ju dijeli Gvozd) i Kraljevine Ugarske, bez obzira na zajedničkoga vladara. Nastanak hrv. države se zbog nedostatka vrela može pratiti tek od IX. st. Širenjem franačke vlasti potkraj VIII. st. prema eur. jugoistoku, hrv. prostor cijepa se na područja pod franačkom i biz. vrhovnom vlašću, što će se još stoljećima odražavati na institucionalnu odvojenost obale i zaleđa. U ustroj vlasti na novim područjima Franci su nastojali uklopiti zatečene soc. strukture, pa vlast povjeravaju lokalnim prvacima kao knezovima. Područje većine država toga razdoblja može se odrediti samo približno, a za Hrvatsku se može najkraće reći da nastaje u zaleđu Splita i Trogira. Bogatija vrela pol. IX. st. svjedoče o već uspostavljenoj vlastitoj državnosti za kneza Trpimira (oko 845–864), kada je franačka vrhovna vlast samo nominalna. Ona je posve otpala za kneza Branimira (879–892) koji se povezao s papom, koji je blagoslovivši njegovu vlast nad »zemaljskom kneževinom« zapravo priznao hrv. samosvojnost. Kralj Tomislav (oko 910–928) proširio je područje svoje vladavine na dijelove Slavonije (→ *Slavonija u srednjem vijeku*) te privremeno uspostavio vlast nad → *dalmatinskim gradovima* (→ *Dalmacija*). Novi vrhunac hrv. je država doživjela za Petra Krešimira IV. (oko 1058–1074), u čije je vrijeme uspio ojačati i slavonski ban Zvonimir, djelomice i zahvaljujući vezama s Arpadovićima. Za svoje stupanje na prijestolje dobio je 1075. potporu pape Grgura VII., koji je u jeku borbe za investituru nastojao neke vladare vezati uz sebe vazalnim odnosom. Pitanje kraljevske titule i krunidbe hrv. vladara nepotrebno je dobilo veliku težinu u široj javnosti: te okolnosti ne govore ništa ni o legitimitetu ni o efikasnosti vlasti i moći pojedinoga vladara. Isto tako je pitanje je li vladar »domaće krvi« povijesno i »državotvorno« posve irelevantno. Institucije drž. vlasti hrv. države u poč.

slijede model franačkoga dvora; za pojedine službe sačuvani su nazivi, no često se ne zna točno ni njihova nadležnost ni hijerarhijska pozicija. Najviši dužnosnik je → *ban*, koji djeluje kao vladarov zamjenik, povjerenik ili čak suvladar. Postoji i neka vrsta zbora (ili skupštine) pred kojom se odvijaju svečani pravni čini. Drž. teritorij dijeli se na županije; u XI. st. već teče njihova feudalizacija (župani od vladarevih dužnosnika postaju nasljedni župani labavo vezani uz vladara, a tijekom XII. i XIII. st. pretvaraju se u vlasteline; → *vlastelinstvo*). Nakon Zvonimirove smrti raspada se jedinstveni prostor kojim je vladao, što otvara vrata dolasku Arpadovića na hrv. prijestolje. Plemstvo u Hrvatskoj isprva se opire širenju Kolomanove vlasti, no 1102. prihvaća ga za vladara, osiguravši jamstvo svojih povlastica (*Pacta conventa*), a Koloman se te godine u Biogradu kruni za kralja Hrvatske i Dalmacije. Međutim, vlasteoske obitelji u Hrvatskoj već su u XII. i XIII. toliko ojačale (pogotovo Krčki knezovi / Frankapani, Bribirski knezovi / Šubići i dr.) da »srednjovjekovna H. ostaje Arpadovićima gotovo nedostižna zemlja« (N. Klaić); Bribirski knezovi uspijevali su bansku čast čak držati kao nasljednu. Potkraj XIII. st. te su se obitelji (posebice Šubići) priklonile Anžuvincima i poduprle njihov dolazak na prijestolje 1301. Vladari te dinastije (Karlo Robert, os. Ludovik Veliki) ipak su nastojali sputati moć vlastelina jer su shvaćali da je to preduvjet stvarne kraljevske vlasti, u čem su djelomično i uspjeli; pritom su iskoristili međusobno suparništvo i sukobe velikaša te potražili oslonac u nižem plemstvu. Od plemena koja su u XII. i XIII. st. zadržala svoje patrimonijalne posjede razvilo se u XIV. st. niže plemstvo; unutar tog sloja izdvajalo se posebnim statusom »plemstvo 12 plemena kraljevine Hrvatske«. Nakon uspelih ratovanja s Venecijom i zaključenja Zadarskoga mira Ludovikova se vlast protegnula i na veći dio Dalmacije, što je pridonijelo integracijskim procesima između obale i zaleđa. Područje Hrvatske obilježava izraženi feud. partikularizam, dok se staleške društv. i institucionalne spona na širem hrv. prostoru snažnije osjećaju tek potkraj sr. vijeka. S jačanjem opasnosti od Turaka hrv. se plemstvo u XVI. st. povezuje sa slavonskim i počinje stvarati zajedničke institucije vlasti (→ *Hrvatski sabor*).

Hrvatski sabor (engl. *Croatian Sabor, Croatian Diet, Croatian Parliament, Parliament of the Republic of Croatia*; njem. *Kroatischer Sabor, Kroatischer Reichstag*,

Parlament der Republik Kroatien; franc. *Diète Croate, Assemblée Croate*), tijelo povijesno promjenjiva sastava, djelovanja i ovlasti. O skupštinama na hrv. prostorima na kojima se raspravljaju najvažnija pitanja zajednice, objavljuju vladareve naredbe ili vrši krunidba kralja srednjovjekovna vrela javljaju još iz razdoblja → *patrimonijalne države*. No, ako se pod saborom ne misli na bilo kakav skup plemstva, već na instituciju relativno redovitog djelovanja i određenih ovlasti u drž. poslovima, korijene tog tijela može se naći u 13. st. u Slavoniji (→ *Slavonija u srednjem vijeku*). Tijekom 13. st. sabor se ondje postupno oblikovao kao plemićko tijelo koje jedinstveno nastupa prema vladaru, premda sa skućenim mogućnostima odlučivanja. Najstariji sačuvani zapisnik saborskog zasjedanja u Zagrebu (u obliku isprave) potječe iz 1273. Sabor se sastajao povremeno, po potrebi, i na različitim mjestima (Križevci, Steničnjak i dr.). Na prostoru srednjovjekovne Hrvatske (južno od Gvozda) u to je vrijeme dominirao feud. partikularizam s (uglavnom) neosjetnom vlasti vladara, pa plemstvu nije ni bilo potrebno institucionalno se povezivati; zato je sabor tog plemstva održan samo dvaput u 14. st. i nije izrastao u pravu instituciju vlasti. Postupni razvitak staleškog tipa feud. države od sredine 15. st. vodi transformaciji sabora u ustanovu slavonskog i hrvatskog plemstva koja suodlučuje u drž. poslovima. Takav će položaj plemstva naći izraza i u Cetinskom saboru 1527. na kojem je Ferdinand Habsburgovac izabran za kralja. Zbog zajedničkih interesa u obrani od Turaka i skućenog drž. teritorija, 1533. slavonsko i hrvatsko plemstvo prvi puta zasjeda zajedno, a nakon 1558. više se ni ne sastaje zasebno; pod pritiskom turske opasnosti, sabor se okuplja češće. Za sabor se u tom razdoblju rabe lat. nazivi *diaeta, congresus, congregatio generalis, conventus Regni*, a na hrvatskom *spravišće* i *stanak*. Vremenom će pretegnuti naziv *status et ordines Regni* (staleži i redovi Kraljevstva), kojim su obuhvaćeni svi koji imaju pravo na mjesto i glas u saboru. Puni naziv koji se pojavljuje 1681. je *Congregatio Regnorum Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. U svom konačnom obliku, sabor se sastojao od premeta (crkvenih velikodostojnika: dijecezanskih i titularnih biskupa, opata i prepozita na čelu kaptola), magnata (velikaša), među koje su se ubrajali nositelji visokih državnih funkcija (ban, podban, protonotar, župani) te pripadnici najkrupnijih plemićkih obitelji (grofovi, baruni), nižeg plemstva (do 1845. formalno je svaki plemić imao pravo osobnog prisustva, no uobičajilo

se da biraju dva zastupnika u svakoj županiji), te kraljevskih slobodnih gradova i povlaštenih distrikata (svaka zajednica smatrala se jednom plemićkom osobom pa je slala jednog zastupnika, no sve su zajedno imale jedan glas). Dva gornja staleža nisu se uspjela izdvojiti u zasebni dom, te je sabor (osim dvaput) djelovao kao jednodomno tijelo. Zapisničke knjige sačuvane su od 1557. i tiskane u 20. st.; vođene su na latinskom, do 1847. službenom jeziku sabora. U staleškom razdoblju s. se sastajao najčešće u Zagrebu, Varaždinu ili Krapini, obično 2-3 puta godišnje na dan ili dva. Izvorno je pravo saziva sabora pripadalo vladaru, no 1567. potvrđena je običajna norma da sabor može sazvati ban uz obavijest vladaru. Prelati i magnati pozivali su se banskim pismom osobno, a niže plemstvo preko županija. Iz saborskih zapisnika razabire se uglavnom slab odaziv članova, zbog čega se povremeno pokušalo uvoditi globe; rad je zapinjao i zbog toga što neki velikaši nisu dolazili osobno već su slali svoje punomoćnike s instrukcijama. Potankosti o glasovanju nisu poznate. Sabor je bio ovlašten birati nuncije u *zajednički sabor* s ugarskim plemstvom, predlagati i ustoličavati bana, birati druge visoke dužnosnike, donositi opće propise (*articuli*, koje mora sankcionirati vladar) i pojedinačne pravne norme (*acta*), te brinuti o pravosuđu i upravi (putem *gravamina* i *postulata*). U 17. st. može se pratiti erozija nadležnosti sabora: neke ovlasti preuzima kralj i njegovi uredi (na pr. imenovanje bana bez prijedloga sabora), a od 1685. do sredine 18. st. u hitnim stvarima umjesto sabora djeluje → *Banska konferencija*, sastavljena od šest saborskih članova na čelu s banom. U 18. st. značajna je Pragmatička sankcija koju je 1712. donio Hrvatski sabor. Budući da su hrv. staleži nalazili načelne interese (obrana od Turaka, otpor centralizaciji) i praktične pogodnosti za zajedničko djelovanje s ug. plemstvom u feud. je razdoblju faktičkim putem oblikovan i tzv. → *Ugarsko-hrvatski sabor* koji se obično sastajao u Požunu (Bratislavi) svakih nekoliko godina. H. s. slao je u ovo tijelo nuncije (*oratores*) predvođene protonotarom; oni su nastupali kao predstavnici Hrvatskog sabora i sjedili zasebno, a odluke donijete u *zajedničkom saboru* imale su snagu u Hrvatskoj samo ako su ih prihvatili nunciji i potvrdio sabor. U hrv. povijesti posebno su važna dva zaključka tog tijela iz 1790/91. kojima je, mada uvjetovano, dio financ. nadležnosti H.s. predan *zajedničkom saboru*, a dio izvršne nadležnosti Ugarskom namjesničkom vijeću sa posljedicom bitnog opadanja

značaja i uloge H.s. i jačanja utjecaja središnjih ug. organa na hrv. pitanja. – Sabor se transformira s nastupom građanskog razdoblja (1848.) te je od tada zasnovan na načelu pravne jednakosti i predstavljanja cjelokupnog stanovništva zemlje. U izbornim propisima od 1848. pa nadalje zadržana je dvočlana struktura jednodomnog Sabora (→ *virilisti* i izabrani članovi), tradicionalni sustav izbornih jedinica sa osnovom u županijama i gradovima, neposredni i posredni način biranja (potonji se provode u seoskim općinama) te usmeno i javno glasanje. Načelo pravne jednakosti bitno je suženo pretpostavkom (muškog) spola, imovinskim te obrazovnim i socijalno-profesionalnim cenzusom. Uvjet pripadnosti zakonom priznatoj vjeri (katoličkoj ili pravoslavnoj) spomenuto je jedino 1848. U kratkotrajni Sabor 1848 bili su uključeni i zastupnici iz → *Vojne krajine*, a on je potvrdio Jelačićeve odluke o ukidanju kmetstva i prekidu odnosa sa Ugarskom i opredijelio se za uređenje Monarhije sa federalističkim elementima. Tzv. *Veliki sabor* iz 1861. (zbog velikog broja znamenitih članova) odbio je vladarevu centralističku koncepciju uređenja Monarhije, a u poznatom zakonskom članku 42. Ugarskoj je ponudio uniju uz uvjet načelne jednakopravnosti, priznanja hrv. pov. teritorija i hrv. autonomije. U raspravama su se diferencirale Narodna, Unionistička i Stranka prava. Taj je sabor samostalno donio prvi poslovnik te razvio intenzivnu, ali nedovršenu zakonodavnu djelatnost s obzirom da je bio raspušten iste godine. Protivljenje sabora iz 1865. da prihvati Austro-ugarsku nagodbu dovelo je do njegovog raspuštanja 1867, ali je novi sabor (1868–1871) sa unionističkom većinom izradio i prihvatio Hrvatsko-ugarsku nagodbu. Prema Nagodbi i kasnijim hrv. zakonima sabor je donosio zakone iz autonomne nadležnosti koje je sankcionirao kralj, a protupotpisivali su ih hrvatsko-slavonski ministar u središnjoj vladi (→ *Ugarsko-hrvatska vlada*) i ban. H.s. je imao tradicionalno pravo adrese vladaru, pravo donošenja rezolucija, pravo samostalnog donošenja poslovnika, raspoređivao je dodijeljena mu sredstva (donosio unutarnji proračun), zastupnici su imali pravo podnošenja pitanja vladi, pravo iznositi pritužbe skupine građana (peticija), pravo ankete; ban je bio pravno odgovoran Saboru; u slučaju raspuštanja sabora kralj je morao sazvati novi u roku od tri mjeseca. Od 1865. sabor bira predsjednika iz svojih redova (do tada je to bio ban *ex officio*). U *zajednički sabor* H.s. će birati 40 svojih zastupnika i 3 virilna člana koji imaju individualno pravo

glasa. Za bana I. Mažuranića (1873–1880) sabori donose niz najznačajnijih zakona, izrađenih po uzoru na odgovarajuće austr. zakone, kojima je arhaična hrv. regulativa zamijenjena modernijom. Za bana K. Khuena-Hedervaryja (1883–1903) sabor je uvelike instrumentaliziran putem izmjena izbornih propisa (kojima je društ. osnova sabora sužena na 1,8% stanovništva) i poslovnika (kojima je ograničena djelatnost oporbe) te putem polit. pritisaka. G. 1887. je trajanje saziva H.s. i zastupničkih mandata produljeno sa 3 na 5 godina nakon jednake izmjene u Ugarskom saboru; g. 1888. je broj zastupnika smanjen na 90, a broj virilista ograničen na polovicu broja zastupnika; kao ni prije toga → *Rijeka* nije slala svoja dva zastupnika u H.s. Ograničena društ. podloga sabora proširena je izbornim zakonom iz 1910. koji je ukinuo imovinski cenzus i uveo načela jednakog i neposrednog biranja čime je aktivno izborno pravo prošireno na oko 8% stanovništva. Opće aktivno i tajno pravo glasa za muškarce uvedeno je tek izbornim zakonom 1918. koji nije dospio biti i primijenjen. Za Prvog svjetskog rata sabor je sazivan od 1915, a od povijesnog je značaja odluka od 29. X. 1918. o raskidanju veza sa Ugarskom i Austrijom i pristupanju Državi SHS. – Prema propisima o Banovini Hrvatskoj 1939. trebao je biti formiran Sabor kao najviše zakonodavno tijelo, ali zbog ratnih okolnosti izbori nisu provedeni. – Pokušaj obnove H. s. izvršen je za NDH kada je zakonskom odredbom od 24. I. 1942. formiran Hrvatski državni sabor u kojem je sudjelovalo 150 pozvanih osoba. Taj se sabor sastao tek tri puta tijekom 1942. – U sklopu partizanskog pokreta je 13–14. VI. 1943. formirano → *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske* kao vrhovno polit. predstavništvo Hrvatske koji je na svom III. zasjedanju 8–9. V. 1944. u Topuskom proglasio da je on »jedini pravi državni Sabor Hrvatske« i »predstavnik suvereniteta naroda i države Hrvatske« kao dijela Demokratske Federativne Jugoslavije. Na IV. zasjedanju 24. VII. 1945. u Zagrebu ZAVNOH se preimenuo u Narodni sabor Hrvatske i donio prve zakone. Nakon donošenja Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije sazvan je Sabor Narodne Republike Hrvatske kao privremeno predstavničko tijelo Hrvatske koji je donio zakone o Ustavotvornom saboru Hrvatske koji je, nakon donošenja Ustava NR Hrvatske 18. I. 1947. nastavio rad kao Sabor NRH. Prema Ustavnom zakonu NRH iz 1953. sabor je bio dvodoman i sastojao se od Republičkog vijeća i Vijeća proizvođača. Po Ustavu iz 1963. sabor je postao

višedomani i činili su ga Republičko vijeće, Privredno vijeće, Kulturno-prosvjetno vijeće, Socijalno-zdravstveno vijeće i Organizaciono-političko vijeće. Ustav 1974. utvrdio je da Sabor djeluje u Vijeću udruženog rada, Vijeću općina, Društveno-političkom vijeću, a u pojedinim pitanjima sudjeluju i skupštine samoupravnih interesnih zajednica kao četvrto vijeće. Stvarni značaj sabora kao nosioca suvereniteta u tom je razdoblju bio određen položajem Hrvatske u federaciji i političkim odnosima u Komunističkoj partiji Jugoslavije odn. Savezu komunista Jugoslavije, a bitni polit. utjecaj na odluke sabora nalazio se u Centralnom komitetu Komunističke partije Hrvatske/Saveza komunista Hrvatske. No, unatoč svim ograničenjima Hrvatski sabor je – uz, u svoje vrijeme, bana – ostao ključni stvarni i simbolički institucionalni oslonac hrvatske državopravne samobitnosti od srednjeg vijeka pa do suvremenog razdoblja. – Nakon provedenih demokratskih izbora u svibnju 1990. konstituiran je višestranački Hrvatski sabor.

hrvatsko državno pravo (engl. *Croatian constitutional law, Croatian Historical State Rights*; njem. *kroatisches Staatsrecht*; franc. *droit historique d'état Croate*), skup pisanih i običajnih pravnih pravila koja su se odnosila na ustrojstvo i funkcije organa javne vlasti u Hrvatskoj i Slavoniji te na državopravni položaj Hrvatske u hrvatsko-ugarskoj drž. zajednici i Habsburškoj Monarhiji; ideja o takvom skupu pravila kao temelju od ranoga sr. vijeka neprekinute hrv. državnosti te s njom povezane teritorijalne cjelokupnosti hrv. zemalja. Na hrv. drž. pravu zasnivao se i, u zbilji neprekinut, poseban državopravni položaj Kraljevine Hrvatske i Slavonije (prekinut tek u razdobljima apsolutizma), a na njem su se temeljili i zahtjevi za ostvarenje državopravne samostalnosti i teritorijalne cjelokupnosti Hrvatske. Ideja hrv. drž. prava s posebnom se važnošću izdignula u XIX. st., u razdoblju snažnijega uobličavanja hrv. nacije i napora na obrani feud. osnove autonomije i izgradnji moderne hrv. državnosti, a nasuprot ponajprije mađarskim presezanjima. Svoje pov. i logičko ishodište ona ima u feud. ustavnosti, koje je pravila 1830. izložio J. Kušević (→ *municipalna prava*), a na njih se kao na temelj posebnoga državopravnoga položaja Hrvatske i Slavonije 1832. pozvao i J. Drašković u svojoj *Disertaciji*; na staleškom *starodavnom ustavu* zasnivaju se i akti građanskoga → *Hrvatskoga sabora* 1848. kojima je prekinuta državopravna sveza s Ugarskom. No načelo pov. drž. prava, kao temelja neprekinute hrv. državnosti u

kojem se povijesna municipalna prava (*iura municipalia*) susreću sa zahtjevima za izgradnjom moderne nac. države sustavno uobličene dobiva os. od rada Sabora 1861., nakon kojega je ta zamisao snažno prisutna i u radu sljedećih saborskih saziva. Posebno mjesto to načelo dobiva i u idejnim podlogama i djelovanju pojedinih hrv. polit. stranaka. Za uobličene ideje hrv. drž. prava na Saboru 1861. posebno su značajni F. Rački (Narodna stranka) i E. Kvaternik (Stranka prava). Tu su ideju u svojoj polit. djelatnosti posebice isticali pravaši tražeći ostvarenje samostalne hrv. države. Uz ideju hrv. drž. prava, koja je pravni odnosno pov. vid zahtjeva za ostvarenje državnosti i teritorijalne cjelokupnosti Hrvatske, još su od Sabora 1848. isticana i obrazloženja hrv. samostalnosti koja su se pozivala na prirodno pravo. Tako se ideja hrv. drž. prava javlja u spletu s obrazloženjem o pravu nacije kao kolektivne osobe na odgovarajuća prirodna prava na slobodu, jednakost i bratstvo s drugim nacijama i s tim vezanim pravom na samoodređenje. Ta dvostruka osnova napose je vidljiva u *Manifestu naroda hrvatsko-slavonskoga* donesenom na Saboru 1848. Legitimistička odnosno konzervativna osnova zahtjeva za hrv. samostalnošću prepletala se tako s prirodnopravnom odnosno liberalnom osnovom, što je karakteristično i za druge srednjoeuropske nacije (Mađari, Česi). Za utvrđenje pravne okosnice hrv. drž. prava od osobite je važnosti bilo objavljivanje zbirke *Iura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, koju je 1861. izdao I. Kukuljević Sakcinski. Iz posebnoga državnopravnoga položaja Trojedne kraljevine proizašla je i Hrvatsko-ugarska nagodba koja je, unatoč teškim ograničenjima, ipak očuvala obilježja hrv. državnosti. Ustavopravni su teoretičari kraja XIX. i poč. XX. st. (J. Pliverić, L. Polić), u pravnoteorijski i pravnopovijesno ponešto dvojbenoj podjeli, kao vrela hrv. drž. prava ugl. navodili: temeljne ugovore (*Pacta conventa*, Austro-ugarska nagodba, Hrvatsko-ugarska nagodba), temeljne zakone (Zlatna bula Andrije II., kraljevske zavjernice, zakoni o uređenju vjerskih odnosa, Pragmatička sankcija 1712., zakonski čl. CXX:1715 Ugarsko-hrvatskoga sabora), zakone Hrvatskoga sabora i Ugarsko-hrvatskoga sabora (zakonski čl. LVIII. i LIX. iz 1790/91), statute gradova (→ *statutarno pravo*, → *slobodni kraljevski gradovi*), privilegije pojedincima i korporacijama, kraljevske naredbe, običajno pravo. H. d. p. tako je i kao legitimacijska osnova i kao pravni supstrat u svojem temelju imalo postavku o neprekinutoj hrv. državnosti koja je spajala obilježja državnosti iz doba

nar. vladara sa zahtjevima i ostvarenjem posebnoga državnopravnoga položaja Hrvatske u XIX. st. i do 1918. Ideja hrv. drž. prava bila je i nakon 1918. prisutna u djelovanju vodećih hrv. stranaka, a hrv. nac. pokret isticao ju je i u naporima oko uspostavljanja *Banovine Hrvatske*. Na hrv. drž. pravo os. se pozivao ustaški pokret, a državnopravni akti *Nezavisne Države Hrvatske* te ustavni teoretičari toga razdoblja isticali su Nezavisnu Državu Hrvatsku kao nastavak hrv. državnosti, kontinuitet koje je zbiljski prekinut 1. XII. 1918. U slijedu hrv. državotvorne misli i zbilje te uza snažno istaknuto načelo samoodređenja s pravom na odcjepljenje donesene su 1944. odluke → *Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske* na kojima se temeljila državnost Hrvatske u jugosl. federaciji (→ *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*), izražena zatim u ustavima Hrvatske 1947–74. Pov. kontinuitet hrv. državnosti posebno je naglašen u preambuli *Ustava RH* 1990.

Ilirske pokrajine (engl. *Illyrian Provinces*; njem. *Illyrische Provinzen*; franc. *Provinces Illyriennes*), hrv. i slovenske zemlje pod franc. upravom 1809–13. Nakon mira u Schönbrunnu 1809. osnovao ih je Napoleon dekretom 14. X. 1809. Činilo ih je 7 pokrajina: zap. Koruška, Kranjska, Istra (s Goricom, Gradiškom i Trstom), građanska Hrvatska (do Save), Vojna krajina, Dalmacija i Dubrovnik. Sjedište je bilo u Ljubljani. I. p. smatrane su dijelom franc. drž. teritorija s određenom autonomijom i posebnim državljanstvom. Sva tijela Ilirskih pokrajina bila su podređena franc. Vladi i Vrhovnomu sudu u Parizu. Franc. propisi su postupno i djelomično dekretima protegnuti na Ilirske pokrajine. Na njihovu je čelu kao šef civilne i vojne vlasti bio generalni guverner, koji je s generalnim intendantom i povjerenikom za pravosuđe činio Vladu (gubernij). Na čelu uprave u pokrajinama bili su intendanti, a u kotarima podintendanti. Ukinuta je autonomija gradova te su bili imenovani načelnici gradova i seoski starješine. Vrijedila su načela birokratskoga centralizma, diobe sudstva i uprave, pravne jednakosti građana (zadržani su realni tereti vezani s posjedom zemlje, → *kolonat*), slobode obrta (ukinuti su cehovi). Uveden je moderni porezni sustav, ali su porezna opterećenja bila vrlo velika. Francuzi su nastojali unaprijediti upravu, zdravstvo i školstvo. Ograničenjima Crkvi izazvali su njezino neprijateljstvo što im je, uz vojne mobilizacije i teška

porezna opterećenja, donijelo neprijateljstvo stanovništva.

instructio (lat.), u hrv. pravnoj povijesti, obvezujuće upute koje su do 1848. županijske skupštine davale predstavnicima županija u Hrvatskom saboru odnosno Hrvatski sabor svojim nuncijima u → *Ugarsko-hrvatskom saboru*. Sadržavale su zauzete stavove i upute o tom koja stajališta izaslanici trebaju zastupati i kako će glasovati o gl. pitanjima. Radilo se o imperativnom mandatu uz sankciju opoziva.

insurrectio (lat.), u hrv. feud. javnom pravu, ovlast da se pozovu vojni obveznici na oružje; u širem smislu i tako formirana vojna sila. Podrobnije su ju uređivali Sigismundov edikt 1433. i dekret → *Ugarsko-hrvatskog sabora*, dok je za Hrvatsku i Slavoniju najvažnija povlastica kralja Matije Korvina slavonskomu plemstvu 18. X. 1477. I. se široko primjenjivala zbog brojnih tur. napada u XV., XVI. i XVII. st. te zbog potrebe za angažiranjem vladarske vojske u drugim eur. sukobima. Sabor je o njoj odlučivao posebnim zakonskim člancima, a troškove su podmirivali staleži ili vladar, ovisno o tom je li se provodila unutar ili izvan kraljevina Hrvatske i Slavonije. Ban je, kao vrhovni zapovjednik hrv. vojske, izdavao poseban proglas o insurekciji te određivao zbornu mjesto. Staleži su mogli izabrati i kapetana kraljevstva, ali je on bio podređen banu (s vremenom se uobičajilo spajanje tih funkcija). I. se mogla odnositi na čitavo drž. područje ili na njegov dio (nije se odnosila na → *Vojnu krajinu*, koju su branili krajišnici). God. 1715. sužena je isključivo na izvanredne situacije, a obrana zemlje povjerena je regularnoj vladarskoj vojsci. Posljednji ju je put primijenio 1848. ban J. Jelačić kojemu je Hrvatski sabor dodijelio izvanredne ovlasti.

Istarski sabor (engl. *Istrian Parliament*; njem. *Landtag von Istrien*, *Istricher Landtag*; franc. *parlement d'Istrie*), pokrajinsko predstavničko tijelo austr. markgrofovije Istre 1861–1916., osnovano na temelju Veljačkoga patenta kao *Dieta Provinciale* odnosno (poslije) *Pokrajinski sabor*. Sjedište mu je bilo u Poreču, ali je od 1898. zasjedao u Puli i Kopru. Saziv je trajao 6 god. U djelokrugu Istarskoga sabora bili su poljoprivreda, javne građevine i pokrajinski dobrotvorni zavodi, proračun i pokrajinski porezi, općinski i vjerski poslovi, školstvo, opskrba i smještaj vojske. Isprva je imao 3 virilista (krčki, porečko-

pulski i tršćansko-koparski biskupi) i 27 zastupnika biranih prema → *kurijalnom izbornom sustavu*: 5 predstavnika veleposjednika, 8 predstavnika gradova i trgovišta, dvije trgovačko-obrtničke komore i 12 vanjskih (seoskih); prve tri kurije birale su zastupnike na neposrednim, a četvrta na posrednim izborima (na svakih 500 stanovnika jedan fiducijar). God. 1870. povećan je broj zastupnika gradske kurije na 11, a reformom 1908. veleposjednička kurija dobila je 5 zastupnika, gradovi 14, vanjske općine 15, a 8 zastupnika imala je nova tzv. opća kurija u kojoj su mogli glasovati svi punoljetni muškarci. I. s. je do 1873., kada su uvedeni neposredni izbori, birao dvojicu svojih zastupnika za → *Carevinsko vijeće*. Izborni je sustav pogodio tal. i talijanaškoj manjini pa je tek uoči I. svj. rata broj Hrvata i Slovenaca dosegnuo polovicu ukupnoga broja zastupnika, a 1884. osnovan je Hrvatsko-slovenski klub zastupnika. Službeni jezici Istarskoga sabora bili su tal. i njem., ali je 1888. uvedeno pravo na postavljanje interpelacija na svim pokrajinskim jezicima. Car je sazivao i raspuštao Istarski sabor, imenovao predsjednika te potvrđivao zakone. Središnja je vlada jednoga od zastupnika postavljala kao svojega povjerenika. Predsjednik Sabora bio je ujedno pokrajinski kapetan, tj. predsjednik Pokrajinskoga odbora (njem. *Landesausschuss*, tal. *Giunta Provinciale*), izvršnoga tijela Sabora s 3 vijećnika birana među zastupnicima. Carsko-kraljevski namjesnik za Austrijsko primorje i njegov zamjenik imali su pravo nazočiti saborskomu zasjedanju i u svako doba te prije bilo kojega zastupnika dobiti riječ. Preko Namjesništva u Trstu saborski zapisnici slali su se caru na uvid i potvrdu. Posljednja je sjednica Istarskoga sabora u Kopru 18. X. 1910. prekinuta zbog fizičkoga sukoba u dvorani. Jedanaesti i posljednji izbori održani su 1914., ali se I. s. više nije sastao jer je, zbog rata, carskim patentom 9. IV. 1916. ukinuta pokrajinska autonomija. Naziv I. s. neslužbeno se upotrebljavao i za skupštinu održanu 25–26. IX. 1943. u Pazinu, na kojoj su potvrđene odluke o sjedinjenju Istre s Hrvatskom. Prema županijskom Statutu izglasanom 9. IV. 2001., u svečanim prigodama Skupština Istarske županije može upotrebljavati naziv Istarski sabor.

Istra (lat. *Histria*; engl. *Istria*; franc. *l'Istrie*; njem. *Istrien*), hrv. pokrajina. Naziv potječe od plemena Histra koje je u starom vijeku naseljavalo veći dio poluotoka. U I. st. pr. Kr. uključena je u novoosnovanu rim. pokrajinu *Venetia et Histria*. Padom Zapadnorimskoga Carstva 476.

dolazi pod vlast germ. vojskovođe Odoakra, 489. postaje dijelom Istočnogotske države, 555–751. u sastavu je biz. Ravenskog egzarhata, a nakon kratkotrajne langobardske vlasti (751–774) ponovno pod Bizantom. U VII. st. naseljavaju je Hrvati. God. 788. došla je pod vlast Franaka, koji su porazili Langobarde i potisnuli Bizant; započeti proces feudalizacije izazivao je otpor. Franačka je Aachenskim mirom 812. zadržala Istru, a diobama sredinom IX. st. veći se dio našao u sklopu Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti. Područje istočno od rijeke Raše prema sjeveru pripadalo je do početka XII. st. Hrvatskoj. U X. st. dio Istre zapadno od rijeke Raše priključen je vojvodini Bavarskoj, pa Koruškoj, a oko 1040. formirana je zasebna Istarska markgrofovija, koju su od kraja XI. st. njem. carevi dodjeljivali kao feud njem. velikaškim obiteljima, odnosno akvilejskim patrijarsima (1209–1420. kontinuirano). No, slaba vrhovna vlast omogućila je u unutrašnjosti Istre stvaranje snažnih vlastelinstava (osobito Pazinska knežija) u rukama Goričkih grofova, Devinske gospode, Habsburgovaca i dr.; seoske općine uživale su određenu samoupravu. Gradovi na zap. istarskoj obali nastojali su odoljeti pritiscima feudalaca i očuvati autonomni položaj te su se formirali kao → *komune*. Međutim, Venecija je već sredinom XII. st. svoju vlast protegnula na neke gradove a tijekom posljednje četvrti XIV. i prve četvrti XV. st. postupno zavlada čitavim obalnim dijelom zapadno od Labina i Plomina, ostavljajući gradovima stanovitu autonomiju. U približno istom razdoblju svoju vlast nad unutrašnjim dijelovima Istre šire Habsburgovci, čime se uspostavlja trostoljetna habsburško-mletačka podjela Istre. Nakon pada Mletačke Republike i Campoformijskog mira (1797) I. je pripala Austriji, a Požunskim mirom 1805. Francuskoj, koja ju je priključila Potkraljevstvu Italiji. Nakon Schönbrunnskog mira 1809. poluotok je u cjelini uključen u → *Ilirske pokrajine*. Odlukom Bečkoga kongresa 1815. I. je ponovno pripala Austriji, te je uklopljena u sastav Kraljevine Ilirije. Veljačkim patentom 1861. I. je proglašena markgrofovijom s carskim namjesnikom u Trstu te pokrajinskim → *Istarskim saborom* i vladom u Poreču sa skućenim autonomnim djelokrugom. U razdoblju 1918–20. I. je zakratko bila uključena u Državu SHS, pa Kraljevstvo SHS. Rapallskim ugovorom 1920. I. je (bez kotara Kastav) pripala Italiji i bila uključena u pokrajinu Julijsku krajinu (*Venezia Giulia*). U II. svj. ratu kapitulacija Italije 8. IX. 1943. daje zamah antifašističkoj i nac. borbi te je privremeno

oslobođen gotovo cijeli poluotok. U ljeto 1943. osnovan je Okružni narodnooslobodilački odbor za Istru, koji je 13. IX. 1943. u Pazinu donio odluku o odcjepljenju od Italije i priključenju Hrvatskoj, koju su potvrdili Predsjedništvo i Izvršni odbor → *Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske*. Slovensko primorje priključeno je 16. IX. Sloveniji. Novoosnovani Pokrajinski NOO za Istru u Pazinu je 25–26. IX. 1943. donio važne odluke za uspostavu nove vlasti. Prema sporazumima Jugoslavije te Velike Britanije i SAD iz lipnja 1945. I. je podijeljena na dvije zone: zona A (Pula i Trst) pod angloamer. upravom s tal. zakonodavstvom, a pod jugosl. upravom zona B. Pariškim mirovnim ugovorom između Jugoslavije i Italije 1947. uspostavljen je Slobodni Teritorij Trsta s novim zonama A i B, a iste godine Pula je došla pod jugosl. upravu. Prema Londonskome memorandumu 1954. većina zone A (Trst i okolica) pripala je Italiji, a zona B i manji dio zone A Jugoslaviji. Osimskim sporazumima 1975. Jugoslavija i Italija riješile su sporna granična i ostala pitanja.

iudex curiae (lat.: dvorski sudac), u hrv. državi nar. vladara za Petra Krešimira IV., dvorski službenik; u ug. feud. javnom pravu, dvorski službenik koji je na poč. XIII. st. pomagao → *palatinu* u suđenju da bi ga, prema Zlatnoj buli Andrije II., zamijenio na mjestu stalnoga dvorskoga suca i postao jednim od najznačajnijih drž. službenika (dvije dužnosti obnašaju još samo palatin i → *ban*). Nakon pojave tavernika i kr. personala XIV–XV. st. te povratka palatina na dvor, djelokrug i. c. do 1723. obuhvaća: tužbe zbog nekretnina u povodu izumrća roda, tužbe podnesene dvorskomu sudu časti te prizive protiv presuda hrv. → *Banskoga stola* i suda erdeljskoga vojvode. I. c. obnaša dužnosti redovitoga suca i vrhovnoga suca. U razdoblju 1723–1848. zamjenjuje palatina u predsjedanju → *Stolom sedmorice* i Ugarskim namjesničkim vijećem.

iura regni (lat.: prava kraljevstva), u hrv. feud. javnom pravu, ukupnost propisa i običaja koji su uređivali organizaciju vlasti i odnos Hrvatske i Slavonije prema Ugarskoj i habsburškim zemljama. Po podrijetlu to su bili: običaji (porezna obveza Slavonije je polovica obveze Ugarske); vladarske odluke o dodjeli povlastica (povelja Matije Korvina 1477. o insurekciji) te pojedinačne odluke Hrv. sabora (Cetingradska isprava 1527), njegovi zakonski članci (V.:1608. o državnoj vjeri; XXI.:1620. o

stupanju u međunar. saveze) i zakonski članci Hrv.-ugarskoga sabora (I.:1492. o nasljednom pravu Habsburgovaca). Shvaćanje tih propisa kao osnove hrv. drž. posebnosti izraženo je u dokumentima iz XVI. i XVII. st. pravno-političkim standardom »*prava, slobostine i običaji Kraljevine*«, zamijenjenim nakon 1699. standardom → *municipalnih prava*. Među objavljenim vrelima hrv. feud. javnoga prava ističu se zbirke *Jura regni I–III*. Ivana Kukuljevića (Zagreb, 1862) i *Naše pravice* Bogoslava Šuleka (Zagreb, 1868).

ius primae noctis (lat.: pravo prve noći; engl. *right of the first night*; njem. *Recht der ersten Nacht*; franc. *droit du seigneur*), navodno pravo feudalca u srednjovj. Europi da provede prvu bračnu noć s nevjestom svojega podložnika (→ *feudalizam*). Motiv se pojavljuje u nar. predaji i književnim djelima (Beaumarchais, Voltaire), no nema pouzdane potvrde da je takvo pravo doista postojalo; iskrivljena predaja vjerojatno je izvedena iz obveze plaćanja prilikom vjenčanja određene daće feud. gospodaru (*maritagium*).

ius resistendi (lat.: pravo otpora; engl. *right of resistance*; njem. *Widerstandsrecht*; franc. *droit de résistance*), pravo na oružani otpor protiv vladara koji povrijedi zajamčene slobode i prava plemstva. Drži se da korijene ima u germanskoj tradiciji po kojoj je »narod« odnosno zajednica nositelj izvorne vlasti. Uvršteno je u *Magna Charta Libertatum* iz 1215. i u Zlatnu bulu Andrije II. iz 1222., a postojalo je i u drugim zemljama (Aragon). Uvrštenje toga prava u povelje slobode u razdoblju → *lenske države* bio je izraz slabosti vladara i snage feudalaca. Magna Charta provedbu toga prava vezuje uz odluku vijeća od 25 velikaša (→ *magnati*) i rudimentarno utvrđeni postupak njezina donošenja. U čl. 31 Zlatne bule Andrije II. i. r. definirano je kao pravo → *plemstva* na otpor i protivljenje (*resistendi et contradicendi*), neuvjetovano bilo kojim prethodnim postupkom i izričito je dano i pojedincima i skupinama. Iako je Zlatnom bulom iz 1231. Andrija II. ukinuo i. r. i zamijenio ga pravom ostrogonskoga biskupa da opomene kralja i izopći ga iz Crkve, S. Verböczy je u → *Tripartitu* i. r. uvrstio među 4 gl. privilegije ug. plemstva. I. r. ukinuo je Ugarski sabor 1687. na prijedlog Leopolda II. Do tada je to pravo znalo poslužiti kao opravdanje za pobune ug. plemstva. I. r. nije uključivalo i pravo na zbacivanje vladara. Značajka i. r. u navedenim poveljama jest u tom što se ne radi tek o

polit. proklamacijama (poput onih koje se nalaze u modernim polit. dokumentima, npr. u Deklaraciji o nezavisnosti ili Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina) već o pravno zajamčenom individualnom i kolektivnom pravu na otpor protiv uzurpatorske vlasti. Time se otvara put za ustavna ograničenja prava vladara.

jobagioni (engl. *iobagiones*; njem. *Iobagiones*; franc. *iobagiones*), u Ugarskoj u XI. i XII. st. naziv za osobe u kraljevoj službi; onaj koji je bolji, ugledniji. U XIII. st., grananjem lanaca kraljevskih utvrda, postaje naziv za časnike koji zapovijedaju utvrdom, a zatim i za slobodne ljude koji se uzdržavaju obradom dodijeljene zemlje uz utvrdu koju brane (tako osobito *iobagiones castris* ili gradokmeti u hrv. vrelima). Procesom društ. raslojavanja potonje se značenje izgubilo, a i prvo se povlačilo, tako da se pojam konačno ustalio kao jedna od lat. riječi za seljaka podložnog vlastelinu. Naziv »iobagio« zapravo je istoznačan hrv. izvornom terminu »kmet«, koji semantički također može pokrivati i spomenute više društ. slojeve.

Jugoslavija (engl. *Yugoslavia*; njem. *Jugoslawien*; franc. *Yougoslavie*), državnopravna tvorevina nastala 1. XII. 1918. ujedinjenjem → *Države Slovenaca, Hrvata i Srba* i Kraljevine Srbije, kojoj se prije toga priključila Crna Gora, u → *Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca*, koje je donošenjem → *Vidovdanskog ustava* promijenilo naziv u → *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*. Taj je ustav ukinut Šestosiječanjskom diktaturom 1929., kada je *Zakonom o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja* od 3. X. 1929. naziv države promijenjen u → *Kraljevina Jugoslavija*. Kralj je 3. IX. 1931. oktroirao Ustav Kraljevine Jugoslavije, koji je pretrpio faktičnu reviziju osnivanjem → *Banovine Hrvatske* 26. IX. 1939. Kada se raspala Jugoslavija, nakon napada 6. IV. 1941., na dijelu toga područja bila je osnovana → *Nezavisna Država Hrvatska*, dok su ostali dijelovi anektirani ili su bili pod okupacijskim upravama Njemačke, Italije, Mađarske, Bugarske i Albanije. U okrilju partizanskoga pokreta bila je izgrađivana federalna i republikanska struktura nove jugosl. države (→ *Antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Jugoslavije*, → *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnoga oslobođenja Hrvatske*), a nakon sporazuma kraljevske vlade u izbjeglištvu i vodstva partizanskoga pokreta (*sporazumi Tito – Šubašić*) osnovana je Privremena narodna vlada → *Demokratske Federativne*

Jugoslavije. Na zasjedanju Ustavotvorne skupštine 1945. došlo je do osnivanja → *Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, a 7. IV. 1963. zemlja je Ustavom promijenila naziv u → *Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija*. Ustav SFRJ iz 1974. ojačao je ulogu republika, pa je na temelju njihova prava na samoopredjeljenje 1991. došlo do odvajanja i osnivanja neovisnih država koje su proglašene sljednicama dotadašnje države koja je raspadom prestala postojati.

kapitulari (lat. *capitularia*; engl. *capitularies*; njem. *Kapitularien*; franc. *capitulaires*), u srednjovj. pravu, dulji propisi podijeljeni na glave, napose: 1) propisi koje su izdavali franački vladari od sredine VIII. do kraja IX. st. uređujući različite pravne grane, os. ustroj vlasti; neki k. donosili su novu pravnu građu (*c. per se scribenda*), drugi su dopunjavali i mijenjali → *običajno pravo* (*c. legibus addenda* i *c. pro lege tenenda*), a neki su sadržavali obvezne naputke za drž. službenike koji su, obilazeći teritorij, osiguravali primjenu prava (*c. missorum*); od poč. IX. st. k. se sabiru u privatne zbirke, od kojih neke sadrže i falsifikate; 2) u → *dalmatinskim gradovima*, propisi namijenjeni djelovanju neke službe, npr. zadarski *Kapitular građanskih sudaca* (*Capitulare iudicum ad civilia*).

kmet (lat. *colon*; engl. *serf*; njem. *Leibeigener*, *Knecht*; franc. *serf*), društv. kategorija koja je u podređenom položaju prema nekome višem od sebe, javlja se s razvojem feudalizma u većini eur. zemalja te u nekim izvaneuropskima (Kina, Japan). Položaj im je bio različit, ali su svugdje bili temelj cjelokupne feud. proizvodnje. Kmetovi su bili nositelji prava i obveza, no poslovna im je sposobnost bila ograničena. Pravno su bili podvrgnuti feud. gospodaru od kojega su dobili zemlju na obradbu te su bili obvezni na davanje feud. rente. Najveće ograničenje slobode bila je njihova trajna vezanost uza zemlju, odnosno nemogućnost slobode kretanja. U Hrvatskoj se kmetovi javljaju potkraj IX. st.; položaj im je bio uređen urbarima pojedinih → *vlastelinstava*, a u XVIII. st. javnopravnim propisima (Hrvatski urbar, Slavonski urbar, Patent o slobodnom seljenju kmetova Josipa II.). Ukidanje kmetstva u eur. zemljama započinje s Francuskom revolucijom 1789., a u Hrvatskoj i znatnom broju drugih zemalja ukinuto je 1848.

kmetsko selište (lat. *sessio colonialis*; engl. *serf's land*; njem. *Bauern-Ansässigkeit*; franc. *tenure servile*), seljačko gospodarstvo na vlastelinstvu koje je imatelju, kmetu davalo određena stvarna prava uz obvezu davanja feud. rente. Sastojalo se od unutrašnjega ili kućnoga zemljišta (kuća i vrt) i vanjskoga zemljišta ili pripadnosti (oranice i livade), a u pravilu je cijelo pripadalo kmetu. Prihodima s kmetskoga selišta zadovoljavale su se egzistencijalne potrebe kmetskih obitelji te su se podmirivala novčana i naturalna davanja. Po broju kmetskih selišta cijenila se vrijednost vlastelinstva. S ukidanjem kmetstva vlasnici kmetskih selišta postali su kmetovi koji su ih obrađivali.

kolegancija (engl. *collegantia*; njem. *Collegantia*; franc. *collegantia*), u srednjovj. pomorskom pravu, ugovor kojim jedna strana (*socius stans, iactator*) daje novac, robu, brod ili dio broda drugoj strani (*tractator, procertator, procertans*) radi trgovanja u trajanju najčešće od godinu dana. Na hrv. obali poznaju je statuti u Dubrovniku (1272), Splitu (1240), Zadru (1305), Pagu (1433) i Šibeniku (XVI. st.). Prema odredbama drugih sredozemnih statuta *socius stans* (član društva koji stoji prema riziku) davao je kapital i snosio sav rizik, a *tractator* (član društva koji ugovara) samo obavljao poslove, odnosno obrtao uloženi kapital. *Tractator* je obavljao poslove i odgovarao u svoje ime trećim osobama i *stansu*, koji je ostajao vlasnikom uloženoga kapitala. Prema hrv. statutima čini se da je (po grčkom uzoru) rizik bio dijeljen *pro rata parte* (razmjerno), tj. snosili su ga ne samo vlasnici novca (ili robe) nego i oni kojima je novac bio povjeren. Dobitak se obično dijelio tako da je davatelj kapitala dobivao dvije trećine, a onaj koji je obavljao poslove jednu trećinu.

kolonat (engl. *colonnate*; njem. *Kolonat*; franc. *colonnat*), oblik ugovora o zakupu kojim vlasnik zemljišta na određeno vrijeme daje zemljište slobodnomu obrađivaču, kolonu, koji se obvezuje obrađivati ga te davati vlasniku naknadu u novcu ili naturi. K. je nastao potkraj Rimskoga Carstva, u doba krize rim. gospodarstva, a s vremenom je dobio nasljedni karakter pa koloni, iako pravno slobodni, postaju sastavnim dijelom zemljišnoga posjeda koji obrađuju. U statutima dalmatinskih i istarskih gradova sadržane su odredbe o kolonatu (u pravilu u pogledu vinograda i maslinika), koji je stoljećima bio temeljni oblik zemljišnih odnosa. Definiran kao privatnopravni ugovor,

ostao je na snazi i nakon ukidanja feudalnih odnosa 1848. Konačno razrješenje kolonatskih odnosa započeto je donošenjem *Zakona o likvidaciji agrarnih odnosa na području ranije pokrajine Dalmacije* (1930), a završeno na osnovi *Zakona o ukidanju agrarnih odnosa feudalnog karaktera u Dalmaciji i Hrvatskom primorju te Odluke o uređenju agrarnih odnosa i poništenju dražbi na području Oblasnog NO-a za Istru* (1946).

komuna (lat. *communis*; engl. *commune*; njem. *Kommune*; franc. *commune*), naziv za srednjovj. gradske općine s takvim stupnjem samouprave da polit. vlasti izvana ne mogu znatnije utjecati na njihov društ. ustroj, pravni poredak i polit. život. Tim se pojmom katkad obuhvaćaju svi eur. gradovi s izraženom autonomijom, no češće se rabi za gradove određenih svojstava na sredozemnom prostoru, koji nose i neke tragove rim. municipalne tradicije, a razvijaju se u vrlo povoljnim ekon. okolnostima i bez snažne središnje vlasti; čak i u tom užem smislu, razlike među komunama vrlo su izražene u polit. oblicima, društ. slogu, postignutoj autonomiji i tempu razvoja, pa je svako poopćavanje nužno reduktivno. Komunalno društvo zasnovano je na dualističkoj staleškoj podjeli na → *plemstvo* i pučane, unutar koje postoji niz slojeva i skupina (oligarhija, distriktualci, marginalci itd.). K. sama regulira svoj pravni poredak kroz → *statutarno pravo*. Na najrazvijenijim tal. područjima komune su tipične za razdoblje od kraja XI. do kraja XIII. st., a u → *Dalmaciji* i → *Istri* za razdoblje od XII. do kraja XIV. st. Općenito, mogu se razaznati tri razvojne faze ustroja vlasti. U prvoj je vlast još u rukama opće skupštine građana (*arengum*, *contio* i sl.), koja izglasava propise i bira poglavare; na čelu je komune kolektivno tijelo (*consules* i sl.), izabrano na određeni rok (od nekoliko mjeseci do nekoliko godina). U drugoj fazi, od početka XIII. st., skupština gubi vlast u korist vijeća (Veliko vijeće i sl.), u kojima gradska elita uspijeva monopolizirati moć polit. odlučivanja; na čelu je komune → *podestat* sa znatnim izvršnim i sudskim ovlastima; razvija se školovano činovništvo; talijanske komune potresaju borbe za moć s udrugama pučana i unutar patricijskoga staleža. U završnoj fazi, potkraj XIII. st., ti sukobi vode povjeravanju gotovo apsolutne vlasti poglavaru (*signore* i sl.), koji teži zadržati vlast doživotno, pa i nasljedno. S uspostavom *sinjorije* odumire komunalni ustroj. Razvoj hrv. priobalnih komuna ne uklapa se sasvim u taj model; s dolaskom pod mletačku vlast u

XV. st. u dalmatinskim se gradovima zadržavaju izvjesni oblici komunalnog ustroja, ali s izmijenjenim polit. sadržajem.

krajiška baština (engl. *inseparable heritage*; njem. *Stammgut*; franc. *héritage inséparable*), seljačko gospodarstvo na području Vojne krajine koje imatelju (seljaku vojniku, krajišniku) daje određena stvarna prava uz obvezu obavljanja vojničke službe. Prvi propisi o krajiškoj baštini izdani su za područje Žumberka (1535), dok je pravna osnova za područje Varaždinskoga generalata bio *Vlaški statut (Statuta Valachorum, 1630)*, kojim je krajišnicima potvrđeno vlasništvo nad zemljom, ograničeno samo obvezom vojne službe. U XVIII. i XIX. st., tijekom preustroja Vojne krajine, prije neograničeno pravo raspolaganja krajiškom baštinom bilo je znatno suženo, pa se baština nije smjela smanjiti ili otuđiti, za razliku od *suvišpolja*. Pravo korištenja postalo je nasljedno i koristovno pravo zadružne obitelji koja je živjela na krajiškoj baštini, a vojničke obveze krajišnika su povećane. Nakon 1848. krajišnici ponovo postaju vlasnici zemlje koju obrađuju, a ograničena stvarna prava na krajiškoj baštini prestaju 1882. ukidanjem Vojne krajine.

Kraljevina Jugoslavija (engl. *Kingdom of Yugoslavia*; njem. *Königreich Jugoslawien*; franc. *Royaume de Yougoslavie*), državnopravni poredak uspostavljen 1929. za Šestosiječanjske diktature. Uređena je 1931. Ustavom Kraljevine Jugoslavije, stvarno se raspala nakon napada 6. IV. 1941. Formalno je prestala postojati donošenjem *Deklaracije o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije* na Ustavotvornoj skupštini 29. XI. 1945. Kada je kralj Aleksandar 6. I. 1929. ukinuo Vidovdanski ustav, donio je više zakona, među kojima i *Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja* (3. X. 1929) kojim je dotadašnji naziv države → *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca* promijenjen u → *Kraljevina Jugoslavija*, a zemlja podijeljena na 9 banovina (Dravska, Savska, Vrbaska, Primorska, Drinska, Zetska, Vardarska, Moravska, Dunavska) i na posebnu upravu grada Beograda. Banovine su formirane tako da se u većini njih osigura i poveže srpska većina, nisu imale autonomiju, a nazivima se htjelo ukloniti bilo kakav kontinuitet s prijašnjim pokrajinama. Proglašeni jugosl. nac. unitarizam, a stvarno velikosrpsko usmjerenje, bili su polit. podloga još naglašenijemu centralističkomu sustavu

vlasti posve u rukama kralja i sa snažno izraženim represivnim obilježjima. Za Šestosiječanjske diktature 1929. unificirani su i poboljšani mnogi značajni propisi, čime je znatno umanjen dotadašnji pravni partikularizam i poboljšana osnova pravnoga sustava. Zbog produbljivanja krize iznutra i pritiska izvana, kralj je 3. IX. 1931. oktroirao *Ustav Kraljevine Jugoslavije* (tzv. *Septembarski ustav*), koji je osigurao punu dominaciju kralja, a on je proglašen »zatočnikom narodnog jedinstva«. U slučaju kraljeve nemogućnosti obnašanja vlasti, njegove funkcije prelazile su na tročlano Namjesništvo. Ustavom je uvedeno Narodno predstavništvo sastavljeno od izabrane Narodne skupštine i Senata; polovicu članova Senata imenovao je kralj, a polovica se birala između nosilaca funkcija u tijelima vlasti. Vlada je bila polit. odgovorna kralju, a pravno Narodnomu predstavništvu. Jamstva građanskih i soc. prava i neovisnosti sudstva relativizirana su u zakonima. Izborni sustav utvrđen Ustavom i izbornim zakonom iz 1931. osigurao je prevlast režimskim strankama jedinstvenim izbornim listama za cijelu zemlju (morale su imati izborne kandidate i dobiti podršku u svakoj izbornoj jedinici u zemlji, javnim glasovanjem), te podjelom po banovinama 2/3 mandata stranci koja je ostvarila pobjedu u cijeloj zemlji. Na taj način i podrškom dvora na izborima 1931. bila je osigurana pobjeda režimskoj Jugoslavenskoj nacionalnoj stranci, a potom Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici. Otpor su pružale oporbene stranke različitih usmjerenja. Neke od njih od 1935. udružene su u izbornom bloku Udružene opozicije. Nakon ubojstva kralja Aleksandra u atentatu koji su počinili pristaše ustaške organizacije, u suradnji s radikalnim makedonskim nacionalistima (VMRO), u Marseilleu 9. X. 1934., vlast je preuzeo knez Pavle Karađorđević, na čelu Kraljevskoga namjesništva stvorena u ime maloljetnoga prijestolonasljednika Petra II. Destabilizirajuće hrvatsko-srpske odnose pokušavalo se riješiti dogovorom između predsjednika vlade (od 1939) D. Cvetkovića i V. Mačeka, vođe Hrvatske seljačke stranke, te je Sporazum Cvetković – Maček poslužio kao polit. osnova stvaranju autonomne → *Banovine Hrvatske* 26. VIII. 1939. Jugoslavija je 1934. zaključila Balkanski pakt s Grčkom, Rumunjskom i Turskom koji je, uz već postojeći savez Malu Antantu (1920), trebao biti jamstvo protiv revizije versailleskoga mirovnoga sustava i njem. revanšizma. Međutim, nakon atentata Jugoslavija se više vezala uz fašističke zemlje, pa je 25. III. 1941. pristupila Trojnomu paktu. Dio vojnoga vrha 27. III. 1941. izvršio je

drž. udar u kojem je maloljetni kralj Petar II. proglašen punoljetnim. Nakon napada Njemačke i Italije 6. IV. 1941. kralj i vlada izbjegli su u inozemstvo, a kapitulacija je potpisana u Beogradu 17. IV. 1941. Njemačka i Italija podijelile su jugosl. teritorij na interesna područja, neke su dijelove anektirale, a pojedine ustupile Mađarskoj, Bugarskoj i Albaniji. Pod ustaškim režimom uspostavljena je → *Nezavisna Država Hrvatska*, a Njemačka je u Srbiji uspostavila komesarijat, koji će poslije zamijeniti kvislinška vlada. Od II. zasjedanja → *Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* 29. XI. 1945. izgrađuje se novi državnopravni poredak i u Jugoslaviji uspostavlja stvarno i formalno dvovlašće (→ *Demokratska Federativna Jugoslavija*), koje će završiti uspostavljanjem → *Federativne Narodne Republike Jugoslavije*.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (engl. *Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*; njem. *Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen*; franc. *Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes*), državnopravni poredak uspostavljen Vidovdanskim ustavom 28. VI. 1921., a okončan ukidanjem toga ustava 6. I. 1929. kada je proglašena → *Kraljevina Jugoslavija*. Vidovdanskim je ustavom učvršćeno centralističko i unitarističko uređenje, osnaženo i upravno-teritorijalnom podjelom na 33 oblasti koju je proveo *Zakon o oblasnoj i sreskoj samoupravi* od 26. III. 1922. Time je bio prekinut kontinuitet državnosti ili autonomije pojedinih pov. pokrajina i zemalja. Prilike u zemlji bile su obilježene međunacionalnim suprotnostima, gosp. i društv. nerazvijenošću, promjenama vlada i polit. krizama, koje su kulminirale 1928. atentatom na S. Radića, čelnika Hrvatske seljačke stranke, koji je kralju Aleksandru poslužio kao povod za ukidanje ustavnosti i zavođenje diktature 1929.

Kraljevinsko vijeće za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju (engl. *Croatian Royal Council*; njem. *Kroatischer königlicher Rat*; franc. *Conseil royal croate*), najviše upravno tijelo na području banske Hrvatske i Slavonije osnovano odlukom kraljice Marije Terezije 7. VII. 1767. kao ured za ostvarivanje vladarskih upravnih i izvršnih ovlasti; također i Kraljevsko vijeće u kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (*Consilium Regni Croatiae*) i Hrvatsko kraljevsko vijeće (*Consilium Regium Croaticum*). K. v. osnovano je po uzoru na Ugarsko namjesničko vijeće čiji je izvorni djelokrug u

području uprave (položaj Crkve, školstvo, odnosi kmetova i plemstva, financije, gospodarstvo, soc. skrb, vojni poslovi) u hrv. zemljama dopunjen nadzorom kaznenog postupka županija, slobodnih kraljevskih gradova i zemaljske gospode. Vijeće su činili predsjednik (hrv. ban), pet savjetnika (po 1 prelat i velikaš te 3 plemića) i 9 stalnih činovnika; sjedište je bilo u Varaždinu (1767–76) i Zagrebu (1776–79). Djelatnost Vijeća obuhvaćala je predlaganje vladaru mjera za unapređenje stanja u pojedinim upravnim područjima i provođenje vladarskih odluka od kojih su najvažnije reforme u području školstva (→ *Političko-kameralni studij* u Varaždinu; novi škol. sustav 1776–77, → *Kraljevska akademija znanosti* u Zagrebu), financija (ubiranje poreza i carina preuzima Ugarska kraljevska komora 1772), kaznenog prava i postupka (ukidanje prava azila i torture 1776) te uprave (pripojenje Rijeke Hrvatskoj i osnivanje Severinske županije 1776). Osnutku Vijeća protivili su se hrv. staleži zbog njegova zadiranja u → *municipalna prava*, dok su se ug. staleži protivili upravnoj samostalnosti hrv. zemalja pa je kraljica 30. VII. 1779. ukinula Vijeće i njegove funkcije prenijela na Ugarsko namjesničko vijeće koje je djelovalo kao zajednička hrv.-ug. vlada 1779–82. i 1790–1848.

Kraljevska akademija znanosti u Zagrebu (lat. *Regia scientiarum academia Zagrabiensis*; engl. *The Royal Academy of Sciences in Zagreb*; njem. *Die Königliche Wissenschaftliche Akademie zu Agram*; franc. *Académie Royale des Sciences de Zagreb*), najviša visokoškolska ustanova u Banskoj Hrvatskoj 1776–1850. Utemeljena je odlukom (*Benignum mandatum*) Marije Terezije 5. VIII. 1776. Nakon izdvajanja Teološkoga fakulteta 1784., zadržala je Pravni i Filozofski fakultet kao dvogodišnje studije bez dodjele akademskih zvanja, te Glavnu gimnaziju. Nastavni je plan uređivao *Ratio educationis* (1777. i 1806). Nastavno osoblje činili su redoviti i izvanredni profesori te suplenti; službeni jezici bili su latinski 1776–1848. i hrvatski 1848–50. Prve visokoškolske udžbenike na hrv. jeziku objavio je I. Domin Petruševčki 1818–31. Pravni fakultet obuhvaćao je katedre kanonskoga (1776–77), javnoga i domovinskoga prava, upravnu znanost, trgovinu i financ. znanost, opću povijest i kolegij javnih novosti (1776–1813) te statistiku i rudno pravo (1813–50). Ukidanjem Filozofskoga fakulteta, odvajanjem gimnazije i preustrojem Pravnoga fakulteta u → *Kraljevsku*

pravoslovnu akademiju u Zagrebu prestaje postojati 3. X. 1850. god.

Kraljevska pravoslovna akademija u Zagrebu (lat. *Regia academia iuris Zagrabensis*; engl. *Royal Academy of law in Zagreb*; njem. *Königliche Rechtsakademie zu Agram*; franc. *Académie Royale de droit de Zagreb*), jedina visokoškolska ustanova u Banskoj Hrvatskoj 1850–74. Osnovana je odlukom carskoga Ministarstva za bogoštovlje i nastavu 3. X. 1850. Prvotno je studij trajao tri godine, bez prava dodjele akademskih zvanja, a reformom 1868. postaje četverogodišnji studij, s pravom polaganja rigorozna na sveučilištu nakon završenog studija. Službeni jezici bili su hrv. (1850–55. i 1861–74) i njem. (1855–61). Prvobitnih 12 pozitivnopravnih predmeta po modernoj sistematici dopunjava se rim. pravom (1853) i povjestnicom Austrijskog Carstva (1856). God. 1874. prerasla u Pravo- i državoslovni fakultet u Zagrebu (Pravni fakultet u Zagrebu).

Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca (engl. *Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*; njem. *Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen*; franc. *Royaume des Serbes, des Croates et des Slovènes*), država nastala 1. XII. 1918. ujedinjenjem → *Države Slovenaca, Hrvata i Srba* i Kraljevine Srbije, kojoj se prije toga priključila Crna Gora; parlamentarna monarhija pod srbijanskom dinastijom Karađorđevića. Granice države određene su mirovnim sporazumima s Austrijom (10. IX. 1919), Bugarskom (29. XI. 1919) i Mađarskom (7. VI. 1920) te sporazumom o granici s Italijom (Rapallski ugovor, 12. XI. 1920., kojim je Kraljevstvo SHS Italiji priznalo značajna područja, među kojima Trst, veći dio Istre, neke otoke i grad Zadar), a Rimskim ugovorom, 27. I. 1924., Italija je prisvojila i → *Rijeku*. Od 1920. do 1934. država je sklopila više ugovora o obrambenom savezu s Čehoslovačkom i Rumunjskom (tzv. *Mala Antanta*). Jugoslavenski zahtjevi prema austr. pograničju (etnički slovenski dio Koruške) nisu bili prihvaćeni na osnovi plebiscita održana 10. X. 1920. Privremena tijela te države bila su → *Privremeno narodno predstavništvo Kraljevstva Srba, Hrvata te Slovenaca* te vlada. Polit. je bila nestabilna zbog unutarnjih podjela oko rješavanja nac. pitanja i drž. uređenja. Izražena je bila srbijanska prevlast u drž. ustanovama, zasnovana na centralističkom uređenju i tumačenju ujedinjenja kao kontinuiteta srpske države. Među vodećim polit. strankama bile su srbijanska

Narodna radikalna stranka (NRS) N. Pašića te unitaristička Jugoslavenska demokratska stranka (JDS) S. Pribićevića i Lj. Davidovića. Te su stranke ostvarile relativnu većinu na izborima za Ustavotvornu skupštinu održanim 28. XI. 1920. te osigurale donošenje Vidovdanskoga ustava, čijim je stupanjem na snagu država dobila naziv → *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*.

kućna zadruga (engl. *communal household*; njem. *Hauskommunion*; franc. *communauté de famille*), ustanova gosp. i društ. života utemeljena, u pravilu, na obiteljskom srodstvu svojih pripadnika, s jednakim pravima i obvezama, na zajedničkom vlasništvu nad zadružnom imovinom (pokretnine i nekretnine) te na zajedničkom kućanstvu. Podrijetlo vuče iz prvobitne zajednice, a prijelazni je oblik između matrijarhalne porodice i inokosne obitelji modernoga svijeta. Dugo vremena smatrana je posebnom praslavenskom institucijom, ali je bila prisutna i u starih europskih (Kelti, Germani, Slaveni) i azijskih naroda (Indija). Najduže se zadržala na južnoslavenskom naseobenom području Bugarske, Srbije, Crne Gore te Hrvatske (područje Vojne krajine, gdje je imala osobiti značaj) koje je istraživao B. Bogišić. O pravnoj naravi kućne zadruge različita su mišljenja: je li pravna osoba ili je posebna imovinska zajednica, *communio* (na zasadama rim. prava), je li oblik *Genossenschaft* (Gierke) ili je spoj posebne pravne osobe i zajednice. U Hrvatskoj, gdje se do sredine XIX. st. za njih koristio naziv »patrijarhalni život«, kućne zadruge su bile prvi put jedinstveno uređene liberalno usmjerenim *Zakonom o zadrugama* 1870., koji je slabim ograničenjima omogućio njihovo slobodnije razvrgavanje i potaknuo njihovo raspadanje kao arhaične institucije. Zbog nekontroliranih štetnih posljedica (osiromašenje seljaka i raspadanje seoske društ. strukture), taj je proces privremeno zaustavljen zakonom iz 1872. te donekle ograničen zakonima iz 1874. i 1880. Zakon o zadrugama iz 1889. i njegova novela (1902) strožim uvjetima za razvrgnuće kućne zadruge nastoje ju očuvati kao tradicionalnu hrv. instituciju i kao jamstvo društ. stabilnosti. Po tom zakonu bitna pretpostavka o postojanju kućne zadruge bila je da zadruga ima upisane zadružne nekretnine kao svoje vlasništvo u zemljišnim knjigama. Zadrugom upravlja i predstavlja ju kućegospodar, ali su pravo raspolaganja zadružnom imovinom imali svi njezini pripadnici zajedno. Pojedini pripadnici nisu mogli raspolagati dijelom zadružne

imovine koji bi im eventualno pripao diobom, ali su, s dopuštanjem kućegospodara, slobodno mogli raspolagati osebunjakom, imovinom dobivenom na dar, naslijeđenom ili stečenom izvan zadruga. Načelno je bila nedjeljiva, ali se njezina dioba mogla provesti uz suglasnost natpolovične većine članova i uz odobrenje nadležne upravne vlasti te uz osiguranje »najmanje zemljišne izmjere« kao minimuma nekretnina koji trebaju pripasti svakomu sudioniku diobe. Ako bi na zadružnom zemljištu ostao jedan pripadnik ili jedna obitelj, u zemljišnim knjigama brisano je svojstvo zadruga (razlaz kućne zadruga). Iz nepodijeljene kućne zadruga moglo se istupiti udajom, ženidbom, odreknućem s otpremninom ili bez nje. Pitanje kućne zadruga rješavano je pozitivnim propisima i za jugosl. agrarne reforme nakon II. svj. rata.

kurijalni izborni sustav (engl. *curial electoral system in Austria-Hungary*; njem. *Kurienwahlrecht*; franc. *système électoral en Autriche-Hongrie*), oblik nejednakoga biračkog prava karakterističan za države XIX. st. u kojima je postojao polit. suživot plemstva i građanstva. U austr. je zemljama k. i. s. od 1861. bio osnova po kojoj su se birali zastupnici u Donji dom → *Carevinskog vijeća* te zemaljske sabore (→ *Istarski sabor*, → *Dalmatinski sabor*). Pravo glasa bilo je vezano uz porezni cenzus. Birači su bili podijeljeni prema svojoj društveno-ekonomskoj pripadnosti u četiri razreda, tj. kurije (veleposjednika odn. veleposjednika); gradova, trgovišta i industr. gradova, trgovačko-obrtničkih komora; i seoskih općina), a za BiH tri kurije (veleposjednika; građana; i seljaka). Svakoj je kuriji pripadao određen broj mandata različit u pojedinim pokrajinama. U prvim trima kurijama birači su glasovali izravno, a u četvrtoj neizravno. Izborni sustav favorizirao je veleposjednike i grad. stanovništvo jer su birači četvrte kurije, iako najbrojniji, bili bitno podzastupljeni. God. 1896. uvedena je peta, opća kurija, u kojoj su pravo glasa imali svi punoljetni muškarci. Sustav kurija u Austriji ukinut je 1907. uvođenjem općeg, jednakog i neposrednog prava glasa za punoljetne građane muškarce.

lenska država (engl. *feudal state*; njem. *Lehnstaat*; franc. *etat féodal*), feud. država u kojoj su gotovo sve funkcije vlasti u rukama feudalaca, a središnja je vlast slaba i lako prelazi u anarhiju; obilježava ju pravni partikularizam, prema tipologiji I. Beuca. Ne može se jedinstveno vremenski odrediti jer o konkretnim pov.

prilikama ovisi jesu li se i kada te značajke gdje stekle. U Slavoniji se uzima da je taj tip postojao od sred. XIII. do sred. XIV. st., a u Hrvatskoj već od kraja XI. st. pa do pojave staleških tijela u XVI. st. U nekim državama lenskoga tipa bila je izražena feud. piramida vlasti (npr. u Bosni).

livel (lat. *libellum*; engl. *farm lease*; njem. *landwirtschaftlicher Pachtvertrag*; franc. *bail à ferme*), ugovor o zakupu poljoprivrednoga zemljišta po kojem zakupodavac (vlasnik zemlje) od zakupnika (obrađivača) za ustupljenu zemlju dobiva godišnju zakupninu u novcu, katkad praćenu i dijelom prihoda. O sklopljenom livelu izdavala se isprava u kojoj su bila utvrđena prava i obveze ugovornih strana. Sklapao se na 29 godina ili na tri ili više generacija pa je s vremenom dobio trajni značaj kao nasljedni »vječni« zakup. Pravom livela zakupnik je mogao raspolagati pa je promjenom zakupnika zakupodavac imao pravo na *laudemium*. U Dalmaciji je zakupodavac u pravilu bila Crkva, a l. se izjednačivao s emfiteuzom ili su se oba instituta nazivala → *kolonatom*.

magnati (lat. *magnates*; engl. *magnates*; njem. *Magnaten*; franc. *magnats*), sloj visokoga plemstva (velikaši, velmože), koje je na staleškoj ljestvici bilo na drugome mjestu, iza prelata, a ispred nižega plemstva (zvanog obično *caeteri nobiles*). Izraz se najviše se upotrebljavao na području Ugarske, Hrvatske i Poljske. Zbog svoje velike polit. moći i gosp. snage u pojedinim pov. prilikama m. su mogli konkurirati vladaru, odnosno privoljeti ga da s njima podijeli vlast. Upravo iz tijela kroz koja se artikulirala polit. volja magnata (Kraljevsko vijeće, *curia regis* i sl.) razvile su se neke važne institucije vlasti feud. države. M. su značajna i utjecajna skupina u staleškim skupštinama (→ *Hrvatski sabor*, → *Ugarsko-hrvatski sabor*), u nekima od kojih – obično zajedno s najvišim crkvenim velikodostojnicima i visokim drž. dužnosnicima – ulaze u zasebni gornji dom (Kuća velikaša, House of Lords i sl.).

majorat (engl. *majorat*; njem. *Majorat*; franc. *majorat*), u feud. pravu, redosljed nasljeđivanja po kojem ostavitelja nasljeđuje (muška) osoba u najbližem stupnju srodstva, a u slučaju više njih istoga stupnja najstarija među njima; bližerodstvo. Kao način osnivanja srednjovj. instituta fideikomisa, pojam majorata koristio se u širem smislu obuhvaćajući pritom i seniorat i primogenituru, dok

se kod fideikomisa prema OGZ često poistovjećivao s primogeniturom.

malo vijeće (lat. *Consilium minus*; engl. *minor council*; njem. *kleiner Rat*; franc. *conseil mineur*), institucija vlasti u gradskim komunama. Zamijenilo je kolektivno tijelo s izvršnim, sudskim i predstavničkim funkcijama iz starijeg modela komunalnog ustroja (*consules* i sl.) onda kada se → *veliko vijeće* sastavljeno od novoga patricijskoga sloja, nametnulo umjesto skupštine. Javlja se potkraj XII. st. (npr. Venecija), a u hrv. priobalnim gradovima od XIII. st. Kao jedno od tipičnih tijela u mletačkom ustroju vlasti, održalo se u istarskim i → *dalmatinskim gradovima* do kraja XVIII. st., ali sa znatno smanjenim funkcijama; u dubrovačkoj institucionalnoj strukturi postojalo je i nakon prestanka mletačke vrhovne vlasti, te je zadržalo izvršne i reprezentativne funkcije sve do poč. XIX. st.

malta ili **maltarina** (lat. *vectigal*; engl. *toll*; njem. *Maut*; franc. *péage*), daća koja se u feud. razdoblju plaćala za prolaz i prijevoz određenim putovima (ubirala se na mjestu brklje), kanalima, mostovima i skelama; iz ubranog iznosa namirivali su se i troškovi održavanja. Kao jedno od tzv. manjih regalnih prava (→ *regalije*), vladar ju je mogao darovnicom prepustiti feudalcu, crkvi ili lokalnoj zajednici. Složen i neujednačen sustav malte, izložen zlorabama i samovolji, priječio je slobodno kretanje ljudi i dobara; njezino ukidanje i zamjena modernijim tipom pristojbe tipičan je zahtjev koji se postavljao u procesu gosp. razvoja u ranome modernom razdoblju.

marturina (od srednjovj. lat. *marturina pensio*: plaćanje u kuninim kožama), u XV. st. i pod nazivom *kuna*, srednjovj. daća u hrv. zemljama koja se izražavala i obračunavala kroz vrijednost kuninih koža. Plaćao ju je kmet u ime naknade za korištenje zemlje. Trećina je izvorno pripadala feudalcu, a dvije trećine vladaru kao vrhovnomu zemljišnom gospodaru, koji je svoj dio mogao prepustiti za određenu namjenu (npr. Koloman za uzdržavanje hrv. bana), ili ustupiti feudalcu (često u XIV. i XV. st.). U srednjovj. Slavoniji (→ *Slavonija u srednjem vijeku*) ubirala se od XII. st., a u Hrvatskoj tek u XIV. st.; zadržala se do XVI. stoljeća.

moba (lat. *labor collectivus ex solidamine*; engl. *solidarity custom*; njem. *solidarische Arbeit*; franc. *travaux*)

communs par solidarité), ugovorni odnos karakterističan za južnoslavenska pravna područja kojim se ostvaruje pomoć pri obavljanju pojedinih poljoprivrednih i drugih radova (oranje, žetva, kosidba, gradnja kuće i sl.). Osoba koja je sazvala mobu bila je dužna nahraniti, ponekad i častiti mobnike, ali im za njihov rad nije bila obvezna platiti niti uzvratiti mobu. M. je bila uređena običajnim pravom, a iznimka je crnogorski *Opšti imovinski zakonik* (1888).

municipalna prava (lat. *iura municipalia*; engl. *municipal rights*; njem. *munizipale Rechte*; franc *droits municipaux*), u hrv. feud. javnom pravu, ukupnost pravnih propisa koji su uređivali organizaciju vlasti Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i odnos prema Ugarskoj i habsburškim zemljama. Nadovezujući se sadržajno na pojam → *iura regni*, pojam municipalnih prava uveden je u uporabu nakon 1699. u povodu pojačanoga ugarskoga osporavanja hrv. državnosti koje je bilo zasnovano na shvaćanju I. Verböczyja u *Tripartitu* (Pars III, Titulus 2), gdje se hrv. pravima negira državopravni karakter time što ih se svodi na puko pravo mjesnih samouprava izvedeno iz ugarskoga prava, analogno kao i transilvanijsko pravo. U pravno-povijesnoj znanosti obično se kao najvažnija m. p. navode: samostalni izbor vladara (zakonski čl. I.:1492. zajedničkoga sabora, Cetingradska isprava iz 1527. i zakonski čl. VII.:1712, Hrv. sabora), zakonodavna samostalnost sabora s pravom neposrednoga podnošenja zaključaka vladaru na potvrdu (zakonski čl. CXX.:1715. zajedničkog sabora); samostalno odlučivanje o državnoj vjeri (zakonski čl. V.:1608. Hrv. sabora), službenom jeziku i državljanstvu (indigenatu); ovlast bana kao vladarskoga zamjenika da samostalno saziva Sabor (ukinuto 1791); saborsko pravo predlaganja bana vladaru te suradnja bana i Sabora u upravljanju; upravna samostalnost izražena u samostalnom izboru visokih državnih službenika (kapetana, prabilježnika, zemaljskoga liječnika i blagajnika) i upravnoj nadređenosti Sabora županijama (zakonski čl. V.:1725. Hrv. sabora, dijelom ukinuto 1790); samostalno odlučivanje o porezima s povlasticom plaćanja polovine ratnoga poreza određenoga za Ugarsku (ukinuto 1770–90); samostalno sudstvo koje izvršava samo vlastite odluke te mu je Banski stol najviše prizivno tijelo; samostalno odlučivanje o novačenju i upravljanju insurekcijom s povlasticom oslobođenja od obveze udomljivanja vojske; zastupanje Hrvatske na

zajedničkom saboru kao zasebne države putem nuncija vezanih naputcima sabora s pravom veta na neprihvatljive odluke (ukinuto 1790); samostalno sudjelovanje u sklapanju mirovnih ugovora i stupanje u međunar. saveze (zakonski čl. XXI.:1620. Hrv. sabora). Uže povezivanje Hrvatske s Ugarskom nakon prestanka apsolutizma Josipa II. stvorilo je zbog neprecizne određenosti pojma municipalnih prava stvarnu opasnost za slabljenje, pa čak i poništenje drž. posebnosti Hrvatske, što se najočitiije pokazalo Zakonom o ministarstvu i Izbornim zakonom iz 1848. U uvjetima sve jačih pritisaka ugarskoga plemstva nakon 1825., hrv. je plemstvo, unatoč povremenim popuštanjima, sačuvalo svijest o značenju municipalnih prava i pokrenulo njihovu znanstvenu obradbu (Josip Kušević, *De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*, 1830). Posredstvom J. Draškovića (*Disertacija*, 1832) pojam je preuzeo i ilirski pokret u kojega se unutar polit. aktivnosti isprepleću m. p. i ideje hrv. nar. preporoda, što je u radu Hrv. staleškoga sabora najizraženije 1845–47. (zakonski čl. X.:1845. o obnovi samostalne hrv. vlade, vlastitoj nadbiskupiji i sveučilištu; zakonski čl. X.:1847. o proglašenju hrv. jezika službenim) te se očituje i u *Zahtijevanjima naroda* iz 1848. i najvažnijim aktima prvoga građanskoga Sabora iz 1848. (Manifest naroda hrvatsko-slavonskoga; zakonski čl. X. o odnosima s Ugarskom). Pojam municipalnih prava zadržao se u uporabi i nakon obnove ustavnosti 1860. sve do sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe kad ga definitivno zamjenjuje → *hrvatsko državno pravo*. U stvarnosti su m. p. bila ograničena kako prostorno (upravna rascjepkanost hrv. zemalja suzila je njihovu primjenu samo na bansku Hrvatsku unutar koje ipak postoje razlike hrv. i slavonskih županija) tako i sadržajno (sadržaj m. p. postupno je sužen djelovanjem vladara i odlukama Hrv. sabora 1790). No, bez obzira na ograničenja, m. p. su do 1848. bila uporište za zaštitu hrv. državnopravnih i nac. interesa pred mađarskim presezanjima te odigrala pozitivnu ulogu u očuvanju kontinuiteta hrv. državnosti. Premda izvorno pravni pojam feudalnoga porijekla, m. p. imaju trajno značenje kao važan element izgradnje moderne hrv. nac. ideje i, zahvaljujući Saboru iz 1861., moderne hrv. nac. države.

Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (krat. NKOJ; engl. *National Committee of the Liberation for Yugoslavia*; njem. *Nationalkomitee zur Befreiung*

Jugoslawiens; franc. *Comité national de la libération Yougoslave*), revolucionarna vlada nove jugosl. države osnovana na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na temelju Odluke o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom tijelu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne nar. vlasti u Jugoslaviji za vrijeme narodnooslobodilačkoga rata; skraćeno NKOJ. Prema toj odluci bio je najviši i izvršni naredbodavni organ, preko kojega je Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije ostvarivalo izvršnu funkciju. NKOJ je odgovarao AVNOJ-u odnosno njegovu Predsjedništvu u razdobljima između dvaju zasjedanja. Predsjedništvo je bilo ovlašteno imenovati članove NKOJ-a, što je učinilo odlukom 30. XI. 1943., kada je imenovalo maršala J. Broza Tita za predsjednika NKOJ-a i povjerenika za nar. obranu, E. Kardelja, V. Ribnikara i B. Magovca za potpredsjednike te povjerenike za vanjske i za unutarnje poslove, prosvjetu, nar. privredu, financije, promet, ekon. obnovu, sudstvo, građevine, šume i rude, nar. zdravlje, soc. politiku i prehranu. S proširenjem zadaća vlade i širenjem oslobođenoga teritorija obavljale su se povremene reorganizacije i rekonstrukcije. Temeljem Sporazuma Tito–Šubašić Predsjedništvo AVNOJ-a donijelo je odluku o ukidanju onih točaka Odluke AVNOJ-a koje su se odnosile na NKOJ i 7. III. 1945. ujedno prihvatilo ostavku NKOJ-a. Istoga je dana osnovana jedinstvena privremena vlada → *Demokratske Federativne Jugoslavije* pod predsjedništvom maršala Tita. Članovi nove vlade položili su prisegu pred Namjesništvom i Predsjedništvom AVNOJ-a.

namjesništvo (engl. *regency*; njem. *Regentschaft*; franc. *régence*), u ustavnom pravu, institut kolegijalnoga vladarova zamjenika, bez obzira je li riječ o vladarovoj odsutnosti, spriječenosti ili ispražnjenom prijestolju. U sr. vijeku određivalo se od slučaja do slučaja, a u novom vijeku uređivalo se ustavnim aktima (franc. Ustav iz 1791). U hrv. zemljama, najviše upravno tijelo podređeno središnjoj vladi 1854–60. bilo je carsko i kraljevsko namjesništvo pod zasjedanjem → *bana*; 1861. zamijenjeno je Kraljevskim namjesničkim vijećem za Hrvatsku i Slavoniju. U Kraljevini Jugoslaviji, naziv za dva drž. tijela: prvo 1934–41., određeno oporukom kralja Aleksandra I. na temelju Ustava iz 1931. za malodobnoga Petra II., sklopilo je 1939. Sporazum Cvetković–Maček, ali

je oboreno vojnim udarom 27. III. 1941; kralj Petar II., sukladno Sporazumu Tito-Šubašić, imenovao je 24. I. 1945. namjesništvo, koje je djelovalo do proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije 29. XI. 1945.

Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba (engl. *National Council of Slovenes, Croats and Serbs*; njem. *Nationalrat der Slowenen, Kroaten und Serben*; franc. *Conseil national des Slovènes, des Croates et des Serbes*), isprva polit. predstavništvo Slovenaca, Hrvata i Srba u jugoist. područjima Austro-Ugarske, a potom parlament → *Države Slovenaca, Hrvata i Srba*; skraćeno NV SHS. Zaključak o osnivanju narodnih vijeća SHS donesen je na sastanku stranaka opredijeljenih za ujedinjenje 3. III. 1918. u Zagrebu. Temeljem tzv. *Martovske rezolucije* poseban odbor trebao je pripremiti sazivanje Središnjega narodnoga vijeća SHS u Zagrebu, ali su zbog stalnog odgađanja najprije osnovana nar. vijeća u austr. polovici Monarhije, i to u Dalmaciji 2. VII., Hrvatskom primorju i Istri 14. VII (*Narodna organizacija*), u Sloveniji 16. VIII (*Narodni svet*) te u Bosni i Hercegovini 20. IX. 1918. Tek 6. X. 1918. osnovano je Središnje narodno vijeće SHS u Zagrebu, u koje su ušli predstavnici svih polit. stranaka i nar. organizacija, osim proaustrijskih frankovaca. Prema *Pravilniku o unutrašnjoj organizaciji* svaka pokrajina šalje u NV SHS jednoga predstavnika na 100 000 stanovnika (ukupno 80 delegata), a pravo sudjelovanja imaju svi zastupnici pokrajinskih sabora južnoslavenskih zemalja u Monarhiji koji su prihvatili odredbe Pravilnika. Osim u plenumu, NV SHS djeluje i preko Središnjega odbora (40 članova), koji je 19. X. izabrao svoje Predsjedništvo na čelu s Antonom Korošcem i potpredsjednicima Antom Pavelićem (zubarom) i S. Pribičevićem. NV SHS postaje vrhovni organ vlasti Države SHS. U to se doba osnivaju i mjesni odbori NV SHS, koji su se negdje razvili u faktične organe vlasti, a negdje su ostali polit. rukovodstva koja su utjecala na djelovanje zatečenih organa vlasti.

narodnooslobodilački odbori (engl. *national liberation committees*; njem. *Volksbefreiungskomitees*; franc. *comités de libération nationale*), organi vlasti partizanskoga pokreta i organizacijska osnova novoga sustava vlasti, skraćeno NOO-i. Izrastaju iz Narodnooslobodilačkoga fronta, a uobličuju se u sustav što ga čine mjesni (seoski) i općinski NOO te kotarski,

okružni, oblasni (pokrajinski) odbori sve do zemaljskih antifašističkih vijeća (→ *Zemaljsko antifašističko vijeće narodne obrane Hrvatske*) i → *Antifašističkoga vijeća narodne obrane Jugoslavije*. U Sloveniji, Srbiji i Crnoj Gori razvili su se i gl. zemaljski odbori. Prvi NOO-i osnovani su na temelju uputa Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije i partijskih komiteta pojedinih zemalja te vojnih komandi, a njihova je zadaća bila pomoć partizanskim trupama i uspostavljanje vlasti. Prvi jedinstveni propisi o radu NOO-a bili su *Fočanski propisi*, razrađeni u *Krajiškim propisima* Vrhovnoga štaba. Nakon osnivanja AVNOJ-a i zemaljskih polit. rukovodstava rukovođenje NOO-ima prelazi od Vrhovnoga štaba na njih te oni donose propise o NOO-ima (npr. *Poslovnik o radu NOO-a*). S Drugim zasjedanjem AVNOJ-a dovršava se proces povezivanja NOO-a u jedinstveni sustav vlasti i u organizacijskom smislu polažu se temelji izvršnom aparatu u NOO-ima. U kotarskim, okružnim i oblasnim NOO-ima tijekom 1944. osnivaju se izvršni odbori, članovi kojih su na čelu pojedinih odjela, zaduženi za pojedine grane uprave (povjerenici, a u Hrvatskoj pročelnici), čime se institucionaliziraju izvršni i upravni organi koji će se održati i u kasnijim zakonskim propisima, sve do *Općega zakona o narodnim odborima* od 1. IV. 1952.

Nezavisna Država Hrvatska (krat. NDH; engl. *Independent State of Croatia*; njem. *Unabhängiger Staat Kroatien*; franc. *État croate indépendant*), država koja je postojala u okviru osovinskoga poretka tijekom II. svj. rata (1941–45) na području današnje RH, BiH i dijela današnje Srbije, određena politikom Njemačke i Italije i uspostavom ustaškoga vodstva kao njihova vojno-političkoga saveznika. Kako je nakon raspada → *Kraljevine Jugoslavije* V. Maček odbio ponudu Nijemaca da proglasi hrv. državu, njezinu uspostavu proglasio je S. Kvaternik 10. IV. 1941. u ime poglavnika A. Pavelića, koji je 16. IV. 1941. imenovao vladu. Gl. vanjskopolitički dokumenti NDH bili su oni o uspostavi triju vojnih zona i Rimski ugovori s Italijom. Temeljem njih podijeljena je vlast uzduž cjelokupnoga teritorija na njemački (od sjeverozapada prema istoku), talijanski (od jugoistoka prema zapadu) i mađarski dio (Međimurje). Italiji je pripao veći dio Dalmacije i, djelomično, Hrv. primorje i Gorski kotar. Zap. granica (prema Sloveniji) utvrđena je ugovorom s Njemačkom 13. svibnja i izmjenom nota s Italijom u srpnju 1941., a tekla je dotadašnjom granicom. Granica prema Srbiji utvrđena je

7. VI. 1941. posebnom poglavnikovom odlukom, donesenom u dogovoru s Nijemcima, a tekla je približno po staroj austrougarskoj granici; traženje NDH da joj se dodijeli i Sandžak, ostalo je neuspjelo. Mađarska je u prosincu 1941. posebnim zakonom anektirala Međimurje, koje je držala do konca rata, ali se u NDH granica s Mađarskom nije smatrala riješenom. Nakon kapitulacije Italije 1943. Pavelić je stavio izvan snage Rimske ugovore, koji su izazivali ogorčenje među hrv. stanovništvom i oružani otpor, os. u Istri i Dalmaciji. NDH je priznalo 15 eur. i azijskih zemalja, uglavnom članica Sila osovine; određene trg. odnose imala je i s Francuskom i Švicarskom, sklopila je više bilateralnih ugovora i pristupila nekim multilateralnim ugovorima i međunar. organizacijama. Sveta stolica nije ju priznala, jer je njezin nuncij bio pri izbjegličkoj jugosl. vladi u Londonu, a izaslanika je imala pri hrv. episkopatu. U Rimskim ugovorima NDH se naziva Kraljevinom Hrvatskom, a 15. V. 1941. u Zagrebu je izdana *Zakonska odredba o kruni Zvonimirovoj*, kao o simbolu suvereniteta Hrvatske. Pavelić je u Rimu krunu ponudio vladajućoj kući Savoy, a njezinim nositeljem trebao je biti vojvoda od Spoleta. Kako je on izbjegavao tu obvezu, do preuzimanja krune nikada nije ni došlo. Stvarno je NDH bila nesuverena i organizirana kao totalitaristička država, u kojoj je vlast bila koncentrirana u Pavelićevim rukama. On je obnašao funkciju šefa države s titulom poglavnika, koju je nosio i kao osnivač i vrhovnik ustaške organizacije u emigraciji. Od travnja 1941. do rujna 1943. bio je predsjednik vlade, a do sklapanja Rimskih ugovora i ministar vanjskih poslova. Potpredsjedništvo vlade je 1941. oko pola godine imalo sjedište u Banjoj Luci. Pavelić je donosio sve bitne odluke, imenovao sve visoke drž. dužnosnike (a kao čelnik ustaške organizacije i visoke ustaške dužnosnike), bio je vrhovni vojni zapovjednik, donosio je sve zakone i uredbе, a 13. XII. 1941. objavio je rat SAD i Velikoj Britaniji. Hrvatski državni sabor (→ *Hrvatski sabor*) osnovan je 24. I. 1942. poglavnikovom odlukom, koja mu je odredila i sastav. Sastao se samo tri puta tijekom 1942. NDH nije imala ustav; ustroj vlasti i druga osnovna pitanja bili su uređeni međunar. ugovorima, zakonima i uredbama te gl. aktima ustaške organizacije iz 1932. i 1933. Uprava je bila organizirana u 22 velike župe i grad Zagreb, te kotareve i općine. U NDH nije bilo polit. stranaka, jer su sve raspuštene i zabranjene, a jedina polit. organizacija bila je ustaška organizacija. Na čelu joj je nominalno bio Glavni

ustaški stan – koji je i u emigraciji bio vrhovno tijelo – ali se formalno nikada nije sastao, već je ustaškom organizacijom rukovodio sam Pavelić. Struktura ustaške organizacije bila je paralelna s organizacijom drž. uprave, koju je u stvarnosti kontrolirala. Uz redovito sudstvo (→ *Stol sedmorice*, sudbeni stolovi u župama, kotarski sudovi), vrlo brzo razgranala se mreža izvanrednih nar. sudova i pokretnih prijekih sudova s vrlo širokom pa i neodređenom nadležnošću, preko kojih je provođena represija. Uz vojsku koja se popunjavala pozivima na službu (domobranstvo), postojala je dobrovoljačka Ustaška vojnica te dijelom dobrovoljački Poglavnikovi tjelesni zdrugevi. Zapovjedništvo nad Oružanim snagama NDH preuzeli su Nijemci; tijekom 1943. i 1944. tri su hrv. legionarske postrojbe u sklopu Wehrmachta poslane na ist. bojište do Odese i Staljingrada. Ubrzo nakon uspostave NDH proglašena je *Zakonska odredba o državljanstvu* i više rasnih zakona (napose *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti* i *Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda* /NN 16/41/, a izvan snage stavljene su sve promjene židovskih prezimena), koje je Pavelić ukinuo tek uoči sloma države na poč. svibnja 1945. Politika rasne i nac. isključivosti očitovala se i u osnivanju Jasenovačkog i 40 koncentracijskih logora, namijenjenih ponajprije Židovima, Romima i Srbima te svim neprijateljima ustaškoga režima. Vojno-politički razvoj nametao je NDH potkraj 1943., tijekom 1944. i poč. 1945. potrebu za spašavanjem vlasti. Stoga se neuspjelo pokušalo uključiti predstavnike HSS u vladu te pripremiti plan priključka zap. saveznicima, koji je završio proglašavanjem M. Lorkovića i A. Vokića pučistima te njihovim pogubljenjem potkraj travnja 1945. u Lepoglavi. NDH raspala se na poč. svibnja 1945. porazom Trećega Reicha i pobjedom saveznika, kojoj je od 1943. diplomatskom i vojnom suradnjom te objedinjavanjem ratnih operacija znatno pridonosio J. B. Tito s partizanskim postrojbama. Vlada NDH prestala je funkcionirati nakon napuštanja Zagreba 6. svibnja; Pavelić je prešao austr. granicu 8. svibnja ostavivši ustaše, domobrane i civile prebjegle u Austriju Britancima. Njihovi su ih vojni predstavnici prisilili na polaganje oružja i 15. V. 1945. u Bleiburgu predali postrojbama Jugoslavenske armije, nakon čega je na jugosl. strani granice došlo do masovnih pogubljenja vojske i civila bez suđenja te represalija tijekom križnoga puta.

ninski biskup (*episcopus Chroatensis*), crkveni poglavar na području kojim je vladao hrv. vladar, sa sjedištem u Ninu. Spominje se u X. st., a drži se da je funkcija uspostavljena sred. IX. st. Podvrgnut akvilejskomu patrijarhu, neovisan o tradicionalnom biskupijskom ustroju u Dalmaciji (gdje su gradovi tada bili pod biz. vlašću). Na zahtjev i pod pritiskom dalmatinskih biskupa, a pozivom na norme kanonskoga prava, funkcija je ukinuta na crkvenom saboru 928.

običajno pravo (engl. *customary law*; njem. *Gewonheitsrecht*; franc. *droit coutumier*), skup pravniha pravila nastalih time što je uvriježeno i očekivano ponašanje nesmetanim dugotrajnim ponavljanjem preraslo u obvezatna pravila općepoznatoga sadržaja. Prema teritorijalnom kriteriju vrijedilo je među svim stanovnicima određenoga područja, a prema personalnom kriteriju među članovima neke društ. grupe, staleža ili profesije (npr. među trgovcima). U pravnopovijesnim vrelima nazivi za običajno pravo (*consuetudo, mores, usus*) rabili su se katkad i u širem smislu, za označivanje sveukupnoga pravnoga poretka, uključujući i normative izvore (npr. → *statutarno pravo*); mogu se odnositi čak na potpuno novu odredbu, pa i na nečije subjektivno pravo. O. p. bilo je dugo nepisano, a povod zapisivanju obično su bile nesigurnost i dvojbe glede njegova sadržaja. Pravne norme koje je donosila drž. vlast potiskivale su običajno pravo te mu u hijerarhiji pravniha izvora izrijeekom davale sekundarnu i supsidijarnu vrijednost. No, kako i nadalje znatni segmenti društ. života nisu bili uređeni propisima, o. p. zadržalo je veliku važnost. S prodiranjem novih shvaćanja o načelu zakonitosti i pravnom sustavu, tijekom druge pol. XVIII. st. te s kodifikacijskim valom u XIX. st. prostor na kojem se primjenjivalo o. p. počeo se znatno sužavati. Proučavanje običajnoga prava iz zbirki u kojima je popisano složeno je jer su u njih mogle biti umetnute i nove norme, koje nije uvijek lako prepoznati i razlučiti, te zbog toga što se o. p. prethodno koristilo kroz dugo razdoblje, pa je teško datirati pojedina pravna rješenja. Te metodološke teškoće treba uzeti u obzir i pri raščlanjivanju izvora iz hrv. pravne prošlosti (*Vinodolski zakon, Poljički statut, Novigradski pravni zbornik, Vranski zakonik* i dr.). O. p. može se proučavati i iz sudskih spisa, jer se u postupcima stranke i sud katkad pozivaju na to pravo, dokazuju njegov sadržaj i raspravljaju o njemu. Zanimanje za običajno pravo u XIX. st., koje je pobudila

njem. pravnopovijesna škola (F. Savigny), dovelo je do prikupljanja »pravničkih običaja koji u narodu žive«, pa je istraživačima na raspolaganju fundus iz toga razdoblja (npr. anketa B. Bogišića za južnoslavenski prostor). Proučavanje običajnog prava nerijetko je bilo potaknuto i obilježeno ideološkim motivima. Npr., u sklopu gotovo svakoga nac. pokreta tragalo se za »iskonskim« običajnim pravom toga naroda, često bez svijesti o metodološkim zamkama koje tomu stoje na putu; ili, podcrtavale su se sličnosti u običajnom pravu kako bi se pokazalo da su neke etničke skupine srodne (npr. pod utjecajem panslavističkih ideja), ne vodeći dovoljno računa o tom da posve slična pravna rješenja postoje i u drugih naroda na tom stupnju društ. razvoja. Zbog toga su u znanstvenim krugovima mnoge tvrdnje o »praslavenskom« ili »pragermanskome« običajnom pravu odbačene ili se uzimaju u obzir s krajnjim oprezom. Suprotno mišljenju laika, o. p. ne može se utvrditi ni interpretirati samo iz lokalnih zbirki i izvora, već traži vrlo opsežna komparativna istraživanja pravne i antropološke naravi.
→ *pravna povijest*

oktavalni sud (lat. *iudicium octavale*), hrv. i ugarski pov. naziv za visoke sudove (→ *Banski stol* u Hrvatskoj, Kraljevski sud u Ugarskoj) koji se sazivaju osmi dan nakon određenih blagdana (*octava*) i djeluju obično dvaput godišnje u trajanju od 40 dana. Banski se stol kao o. s. sastojao od → *bana*, → *podbana*, → *protonotara*, nekoliko predstavnika prelata i velikaša, te mnogobrojnih predstavnika nižega plemstva i svećenstva. Od kraja XVI. st. više nije provodio skraćeni postupak (*iudicium breve*), a djelovao je kao prvostupanjsko i drugostupanjsko sudište (u potonjem slučaju u punom sastavu, s banom na čelu). Nakon reforme sudstva 1723. oktavalni sudovi zamijenjeni su stalnim sudištima.

palatin (lat. *palatinus*; engl. *palatine*; njem. *Palatin*; franc. *palatine*), od IV. do XIX. st. čest naziv za dvorske i pokrajinske dužnosnike. U kasnoj antici palatini su bili dvorjanici koji su čuvali palaču rim. cara i služili mu. Germanske i druge države u srednjem su vijeku taj naziv preuzele i preobličile. Najznačajniji je bio dvorski p. (*comes palatinus*) s važnim dužnostima na kralj. dvoru ali i znatnim sudskim ovlastima; sličnu je ulogu imao župan palatin (*juppanus palatinus*; *župan*), koji se javlja u hrv. vladarskim ispravama (IX–XI. st.). U nekim srednjovj.

državama skrbio je za kraljevska prava i sudovanje u određenoj pokrajini. Funkcija palatina u Ugarskoj razvila se iz službe dvorskoga palatina; tijekom XII. i XIII. st. dobiva sve istaknutije i šire sudske dužnosti, među kojima i sudovanje po županijama (do XV. st.). Kraljevski dekret iz 1485 (dvojbene autentičnosti) definirao je palatinove ovlasti: funkcija regenta za maloljetnog vladara i vladavina za vrijeme interregnuma; vrhovna sudska vlast u svim sporovima između kralja i njegovih podanika; vojno zapovjedništvo; čast potkralja (*prorex*) i vladareva zamjenika (*locumtenens*). Palatina su birali kralj i sabor, a funkcija mu je bila doživotna. Većina ovlasti ugarskog palatina nije se protezala na hrv. zemlje, gdje je srodnu funkciju obnašao → *ban*; ipak, od 1439. sudio je i državljanima hrv. kraljevstva ako su u pitanju bili interesi krune. Služba ugarskog palatina nije se popunjavala u razdoblju 1848–1918.

paterna paternis materna maternis (lat.: očevo srodnicima po ocu, majčino srodnicima po majci), načelo srednjovj. nasljednog prava prema kojem u slučaju smrti osobe koja nema potomke i nije ostavila oporuku, dijelove ostavine nasljeđuju srodnici s one strane – očeve ili majčine – odakle je ta imovina došla. Glede redoslijeda nasljeđivanja na različitim područjima postoje raznolika rješenja (npr. najbliži rođak, braća odnosno sestre, otac odnosno majka). To načelo bilo je rašireno u većem dijelu Europe (osim sjeverozapada), a u Hrvatskoj se javlja u nasljednom pravu dalmatinskih i istarskih gradova. Podrijetlo načela p. p. m. m. tražilo se u germanskom, ligurskom, feud. i rimsko-bizantskom pravu. Prema L. Margetiću, u Hrvatskoj je ono moglo nastati u doba kada se afirmiralo oporučno nasljeđivanje, kao supsidijarno rješenje za zemlju koja je bila trajnije pravno vezana uz određenu obitelj (trajni zakup, emfiteuza, vojna baština i sl.).

patrimonijalna država (engl. *patrimonial state*; njem. *Patrimonialstaat*; franc. *l'État patrimonial*), prema H. Grotiusu, patrimonijalna kraljevstva u kojima se vladarska vlast, stečena osvajanjem ili predajom stanovništva, (*patrimonium*), pa kralj ima široka prava raspolaganja. Danas se taj pojam obično koristi za srednjovj. državu u kojoj cjelokupna vlast načelno pripada vladaru, a on pojedine funkcije vlasti povjerava svojim službenicima ili prepušta lokalnoj zajednici. Za razliku od države apsolutističkoga tipa, u patrimonijalnoj državi nema

hijerarhijom prožete mreže stalnih institucija vlasti ni birokracije – većina kolektivnih institucija vlasti ne djeluje redovito, nema jasno definiran djelokrug i nadležnosti, pa i nisu pravi nositelji polit. i pravnoga odlučivanja, već se svode na savjetodavna tijela, skupove za proglašivanje vladarovih akata, nestalna sudišta pred kojima se rješavaju pojedini slučajevi i sl. Ranofeudalne države su većinom patrimonijalnoga tipa, tako i hrv. država do kraja XII. st. Proces jačanja feudalaca, koji započinje za Bele III., vodi preobrazbi u tip → *lenske države*.

plemenština (engl. *noble heritage*; njem. *Stammgut*; franc. *noble héritage*), imovina, u pravilu nepokretna, koja je u vlasništvu obitelji (plemića ili slobodnih ljudi) najmanje dvije generacije, a nije stečena kraljevim darovanjem. Mogla se otuđiti isključivo primjenom rođačkoga i susjedskoga prava prvokupa. P. dvanaest hrv. plemena zemljišno je dobro koje nositelju daje određena stvarna prava te pravo na obnašanje funkcija drž. vlasti, uz obvezu služenja vojne ili koje druge službe. U *Poljičkom statutu* načelno je neotuđiva, nepokretna i nasljedna imovina u nepodijeljenom vlasništvu kućne zajednice i solidarnom uživanju svih članova. P. u Bosni, koja po sadržaju odgovara plemenštini dvanaest hrv. plemena, u pravilu je obiteljska, a diobom među ovlaštenicima obitelji postaje individualnom.

plemstvo u feudalnom razdoblju (engl. *feudal nobility*; njem. *Feudaladel*; franc. *noblesse féodale*), stalež kojemu u feud. razdoblju pripada polit. vlast. No plemić će biti i onaj koji svoje pravo polit. odlučivanja ne koristi, pa čak i onaj koji zapravo nema izravna pristupa vlasti (član neke plemićke zajednice). Staleška zatvorenost odrednica je koja razlučuje plemstvo od pojma polit. elite. Status plemića temelji se na povlastici i ne mora ga nužno pratiti dodjela feuda; može se izgubiti samo u strogo određenim slučajevima, poput nevjere vladaru. Proces formiranja plemstva dugotrajan je i nejedinstven proces, čak i na razmjerno malenu hrv. prostoru; zato je u pov. raspravama važno što konkretnije određivati smisao u kojem se naziv koristi, npr. misli li se i na tzv. gradsko plemstvo (patricijat) ili samo na feud. plemstvo. Unutar plemstva postoje goleme razlike, koje su produkt različitih čimbenika: u prilikama feud. rascjepkanosti pojedine plemićke obitelji gotovo su samostalni gospodari nad velikim područjima (npr. knezovi Bribirski u Hrvatskoj od poč. XIII. do pol. XIV. st.), dok se s vladarovim težnjama

prema apsolutizmu polit. prava plemstva zaobilaze stvaranjem paralelnih institucija vlasti (npr. u XVII–XVIII. st.). S gosp. i polit. promjenama u suton feud. razdoblja staro se plemstvo izrazitije soc. raslojilo, a istodobno je iz građanstva niknulo novo plemstvo, nobilitirano zbog zasluga vladaru. S nastupom građanskoga društva (u Hrvatskoj 1848) plemstvo je izgubilo polit. moć i zadržalo je tek neka počasna prava (npr. titule). Pojedinci su uspjeli prijeći u novu elitu, no stalež je zapravo prestao postojati.

podban (engl. *viceban*; njem. *Vizeban*; franc. *vice-ban*), zamjenik bana u slučaju odsutnosti ili spriječenosti. Funkcija se javlja u sr. vijeku te do izražaja najviše dolazi u XVI. i prvoj pol. XVII. st. Podbana je nakon ustoličenja birao ban, nakon čega je on polagao prisegu pred Hrvatskim saborom i obavljao funkciju dokle i ban koji ga je izabrao. Do 1756. p. je ujedno obnašao i funkcije velikih župana Zagrebačke i Križevačke županije. Od XVII. st. u sudskim je funkcijama bana zamjenjivao → *protonotar* iako je p. zadržao mjesto prisjednika oktavalnog suda. Funkcija podbana postojala je i u banskoj vladi (1850–54) podređenoj austr. vladi u Beču. Nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. bana je u slučaju odsutnosti ili ispražnjenosti banske časti zamjenjivao predstojnik odjela za unutarnje poslove koji je uobičajeno nazivan podbanom. I pomoćnik bana u banovinama u Kraljevini → *Jugoslaviji* uobičajeno je nazivan podbanom. U → *Banovini Hrvatskoj* ustanovljena je funkcija podbana.

podestat (engl. *podesta*; njem. *Podesta*, *Podestat*; franc. *podestat*), dužnosnik pojedinac na čelu srednjovjekovnih komuna, s reprezentativnim, sudskim, upravnim i financ. funkcijama. Njegovim uvođenjem → *komune* su željele spriječiti iscrpljujuće građanske sukobe i osiljenje domaćih pojedinaca. Javlja se potkraj XII. st., vrhunac doživljava 1210–60. a, ovisno o prilikama, zadržava se i do kraja sr. vijeka. Komuna bira podesta među strancima, obično plemićima, najdulje na godinu, te zabranjuje njegov neposredni reizbor i prisnost s domaćim stanovništvom. P. je dobro plaćen, te obično dovodi suce, notare i druge pomoćnike. P. priseže na poštovanje zatečenog pravnog poretka, a prije razrješenja podvrgnut je sveukupnoj kontroli djelovanja (*sindikata*). U XIII. st. sastavljeno je za podestate nekoliko priručnika, koji su vrlo važno vrelo za pravnu, polit. i kulturnu povijest komuna. Strani podestati djelovali su i u nekim dalm.

komunama (os. Split i Trogir; *Splitski statut* sastavljen je u vrijeme podestata Percevala Ivanovog iz Ferma), a i naši su pravници bili podestati u tal. gradovima (npr. Zdranin Guido Matafari u Firenzi 1390–91). Naziv p. rabio se katkad i za upravitelje gradova pod mletačkom vlašću (npr. Poreč, Hvar i Brač).

Političko-kameralni studij u kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji (lat. *Studium politico-camerale in Regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*; engl. *Political and Cameral Studies in the Kingdoms of Dalmatia, Croatia and Slavonia*; njem. *Politisches- und Kameralisches Studium in den Königreichen Dalmatien, Kroatien und Slawonien*; franc. *Etudes de politique administrative, économique et financière en Royaumes Dalmatie, Croati et Slavonie*), prvi visokoškolski studij pravnih i gosp. znanosti u Hrvatskoj i Slavoniji. Osnovan je radi izobrazbe kadrova potrebnih novomu apsolutističkomu upravnomu aparatu odlukom Marije Terezije 17. VII. 1769. Djelovao je u Varaždinu 1769–72. i Zagrebu 1772–76. Nastavni program obuhvaćao je političko-kameralne znanosti. U nastavi je korišten udžbenik J. F. von Sonnenfelsa *Temeljna načela znanosti o policiji, trgovini i financijama* (*Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft*, I–III, 1765–1772). Jedini nastavnik bio je A. A. Barić, a službeni jezik bio je njemački, ali se upotrebljavao i latinski. Neposredni nadzor nad studijem imalo je → *Kraljevinsko vijeće za kraljevine Hrvatske i Slavonije*. God. 1776. uključen je u tada osnovanu → *Kraljevsku akademiju znanosti* u Zagrebu.

pravna područja u Jugoslaviji (engl. *legal areas of Yugoslavia*; njem. *jugoslawische Rechtsgebiete*; franc. *pays de droit en Yougoslavie*), područja koja su i nakon ujedinjenja u Kraljevstvo SHS 1918. zadržala posebnost svojih pravnih sustava, institucionalno izraženu u cjelovitim vlastitim pravosudnim sustavima bez jedinstvenoga vrhovnoga suda za cijelu državu. To su: Slovenija, Kastav, kvarnerski otoci i Dalmacija (djelokrug Stola sedmorice Odjeljenja B u Zagrebu 1920–39., prenesen 1939. na Vrhovni sud u Ljubljani); Hrvatska i Slavonija (djelokrug Stola sedmorice u Zagrebu); Bosna i Hercegovina (djelokrug Vrhovnog suda u Sarajevu); Prekomurje, Međimurje, Baranja i Vojvodina (djelokrug Kasacionog suda Odeljenja B u Novom Sadu); Crna Gora (djelokrug Velikog suda u Podgorici); Srbija i Makedonija (djelokrug Kasacionog suda u Beogradu). U jugosl. državi

1918–41. potpuna unifikacija obuhvatila je ustavno, izbornu, službeničku, sudsko organizacijsku, mjeničnu i čekovnu, autorsku, kazneno materijalno i procesno, parničnu, stečajnu, ovršnu, upravno procesno i izvanparničnu pravo. Unifikacija je dijelom zahvatila radno i soc., stambeno, prometno i zemljišnoknjižno pravo, a uopće nije provedena u građanskom, obiteljskom i trg. pravu. Primjenu unificiranog i partikularnog prava 1945–91. uređuju Odluka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 3. II. 1945. i Zakon o nevažnosti pravnih propisa 1946.

pravna povijest (lat. *historia iuris*; engl. *legal history*; njem. *Rechtsgeschichte*; franc. *histoire du droit*), znanstvena i nastavna disciplina koja se bavi istraživanjem i izlaganjem razvoja pravnih vrela, institucija, ideja, vrijednosti te cjelovitih pravnih poredaka u njihovu društ. okruženju. U žarištu su njezina interesa pravni fenomeni, a u standardnoj znanstvenoj nomenklaturi p. p. dio je korpusa pravnih znanosti i dio nastavnih programa pravnih fakulteta. U metodološkom pogledu p. p. ima interdisciplinarna obilježja te crpe metode iz područja pravnih znanosti, ali i iz drugih društ. i humanističkih znanosti. Za razliku od »opće« povijesti – koja je više usmjerena na pojedinačnu i događajnu razinu – p. p. više je usmjerena na istraživanje općenitijih sklopova, u čijem su središtu institucije i ideje; pravnu povijest s »općom« poviješću pak povezuje izraženi interes za konkretno društ. okruženje. U širem smislu u pravnu se povijest počesto ubrajaju i rimsko pravo i kanonsko pravo. – Neki autori početke pravne povijesti nalaze još u II. st. u Seksta Pomponija, koji je razmatrao podrijetlo rim. prava i tijela vlasti. Pojam *historia iuris* prvi je poč. XVI. st. uporabio Francuz Aymar de Rivail (*Rivalius*), obrazovan u tal. školama, u petosveščanom djelu *Povijest civilnoga prava (Historia iuris civilis)* i u jednosveščanom *Povijest kanonskoga prava (Historia iuris canonici)*. H. Conring je pak u djelu *O podrijetlu njemačkoga prava (De origine iuris germanici, 1643)* obratio pozornost na germansko pravo i postavio temelje njem. pravnoj povijesti. Metodološki pomak navijestio je G. W. Leibniz u djelu *Nova metoda kojom treba proučavati i poučavati pravnu znanost (Nova methodus discendae docendaeque Jurisprudentine, 1667)* razlikujući unutarnju (povijest vrela) i vanjsku povijest prava (polit., društ. i vjerska povijest). Srednjovj. interes za pravnu povijest u osnovi je bio interes za pravne starine

(*antiquitates iuris*), a ne za istraživanje procesa razvoja prava u sklopu društ. povijesti, što je ozbiljnije navijestio tek Ch. de Montesquieu u *Duhu zakona* (*De l'Esprit des lois*, 1748). Izdvajanje pravne povijesti kao moderne zasebne znanstvene discipline stvarno valja tražiti s pojavom njem. pravnopovijesne škole poč. XIX. st. koja je bila reakcija na dotadašnju prevlast ideje prirodnoga prava, zasnovane na kartezijskom utjecaju. Najznačajniji predstavnik pravnopovijesne škole, F. von Savigny, poč. XIX. st. u raspravi o izradbi jedinstvenoga njem. građanskoga zakonika formulirao je postavku prema kojoj je pravo rezultat pov. razvoja u pojedinoj zemlji s osnovom u svijesti naroda (*Volksggeist*) te je poznavanje razvoja nac. prava nužno kao pretpostavka razumijevanja suvremenoga prava i odnosa prema njemu. Identifikacija nac. sadržaja podrazumijevala je utvrđenje vanjskih pravnih utjecaja, što je vodilo podjeli na germanistiku (tj. nac. pravnu povijest) i romanistiku, a s objema je u doticaju bila kanonistika. Iako je Savignyjeva namjera bila razvijanje pov. dimenzije pravne dogmatike, njegov je pristup urodio znatno opsežnijim rezultatima. Uobličena je p. p. kao samostalna disciplina usmjerena na istraživanje nac. prava radi objašnjavanja uvjetovanosti suvremenoga stanja; time se p. p. ujedno oslobodila prijašnje koncentracije na rim. pravna vrela. Komplementarna posljedica bila je i uklanjanje do tada opsežnih pravnopovijesnih sadržaja iz pozitivnopravnih disciplina, čime su one dobile bitno dogmatska obilježja. Pogodno tlo za učvršćenje i širenje discipline pravne povijesti bili su nac. pokreti u XIX. st., a učvršćenju pravne povijesti kao standardnoga dijela pravnoga obrazovanja snažno je pridonijela i tendencija pozitivizacije i specijalizacije društ. znanosti na podlozi koje je u XIX. st. uobličen moderni sustav sveučilišnoga pravnog obrazovanja (→ *pravni fakultet*). Nakon što je K. F. Eichhorn postavio osnove moderne njem. pravne povijesti, intenzivirana su odgovarajuća istraživanja u Njemačkoj (A. Heusler, O. Gierke, K. von Amira i dr.), a ona su uzela maha i u Francuskoj (P. M. Viollet, E. Glasson) te drugim eur. zemljama. Utjecaj njem. pravnopovijesne škole bio je snažan i među slavenskim pravnim povjesničarima (B. Bogišić, K. Jireček, K. Kadlec, F. Zigel i dr.), od kojih su neki težili utvrditi postojanje pra-slavenske jezgre prava slične germanskomu pravu. U Engleskoj je pak prirodni interes za »povijesnu« dimenziju precedenata i korijene sustava *common law* ograničio dosege institucionalizacije pravne povijesti kao posebne

discipline, iako su pravni povjesničari imali značajnu ulogu u engl. pravnoj znanosti (npr. W. Stubbs, F. W. Maitland, F. Pollock i dr.). Drukčiji smjer razmišljanja od njem. pravnopovijesne škole bio je sadržan u učenju o tzv. općoj pravnoj povijesti (*Universalrechtsgechichte*) kao razvoju ideje prava u pojedinim narodima i kroz pojedina razdoblja, što je odražavalo osnovnu postavku Hegelove filozofije povijesti. To učenje je u prvoj pol. XIX. st. razvio Hegelov sljedbenik i profesor Berlinskoga sveučilišta E. Gans, koji je istraživao razvoj nasljednoga i obiteljskoga prava u različitim pravnim sustavima u svijetu, a na toj je crti i J. Kohler težio izgraditi opću pravnu povijest koja bi utvrdila opće i trajne elemente pravnih sustava. Međutim, ideja o općoj pravnoj povijesti nije našla odraza u visokoškolskoj nastavi u Njemačkoj pa ni u drugim zemljama. No Darwinova otkrića i otkrivanje nepoznatih društava i kultura vodili su učvršćenju poredbene metode te pojavi discipline poredbenoga prava koja se započela konstituirati u okviru ili u uskoj sprezi s pravnom poviješću. Tako je 1831. na Collège de France u Parizu osnovana katedra poredbene pravne povijesti, 1869. u Oxfordu je osnovana katedra pov. i poredbene jurisprudencije, a 1894. na University College of London katedra pravne povijesti i poredbenoga prava; pravnopovijesna je dimenzija i danas snažno naglašena u poredbenom pravu (usp. npr. radove R. Davida, J. Merrymana, K. Zweigerta i H. Kötzera i dr.). – U nas je nastava pravnopovijesnih sadržaja bila bogato zastupljena na Pravnom fakultetu → *Kraljevske akademije znanosti* od njegova osnutka 1776. do ukidanja 1850., ali se radilo o izlaganju pov. sadržaja kaznenoga i građanskoga prava kao dijela pozitivnopravnih cjelina; posebni su predmeti izlagali polit. i društ. povijest eur. zemalja, a od 1856. povijest Austrijskoga carstva. Moderna će se disciplina pravne povijesti u nas u istraživačkom smislu oblikovati u drugoj pol. XIX. st. pod utjecajem njem. pravnopovijesne škole. Međutim, u sveučilišnom se obrazovanju p. p. u nas pojavila kao *opća pravna povijest*, što je bilo uvjetovano određenim posebnostima. U tom smislu treba upozoriti da je na peštanskom pravnom fakultetu predmet njemačka pravna i austrijska državna povijest (uveden 1855. u razdoblju Bachova apsolutizma) 1861. zamijenjen predmetom opća europska pravna povijest, jer zbog nepripremljenosti gradiva za sustavno izlaganje nije bilo moguće uvesti poseban predmet mađarske pravne povijesti; tako je predmet mađarska pravna povijest uveden 1872., dok je opća europska pravna povijest

ukinuta 1906. Slično je na zagrebačkoj → *Kraljevskoj pravoslovnoj akademiji* 1868. uveden predmet opća pravna povijest u sklopu kojega su izlagani i elementi hrv. pravne povijesti, a od 1874. do njegova ukinuća 1933. predavali su ga profesori J. Haněl, F. Spevec, M. Maurović i M. Lanović. God. 1911. – u povoljnijim polit. okolnostima – osnovana je katedra za hrvatsku pravnu povijest (M. Kostrenčić), kojoj je kasnije priključen i predmet → *Ugarsko-hrvatsko privatno pravo*. U sklopu hrvatske pravne povijesti izlagane su i slavenske pravne povijesti izdvojene iz predmeta opća pravna povijest, koji je u osnovi ostao posvećen studiju germanskog prava, franačkog prava i njem. prava, na koje je taj predmet bio koncentriran već od 1880-ih. Tijekom XIX. st. pa i u XX. st. u Hrvatskoj je značajna znanstvena jezgra bila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, u sklopu koje su pokrenute edicije vezane uz hrv. → *statutarno pravo* i hrv. srednjovj. isprave (*Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*), a svoju je istraživačku djelatnost obavljao i najpoznatiji hrv. pravnik B. Bogišić. Nakon II. svj. rata na zagrebački je Pravni fakultet – kao i na većinu pravnih fakulteta u Jugoslaviji i drugim komunističkim zemljama – uveden predmet opća pravna povijest zasnovan na marksističkom shvaćanju razvoja (s hegelijanskim korijenima), iz kojega su postupno uklanjani ideološki naglasci. Predmet nacionalne pravne povijesti na hrv. pravnim fakultetima mijenjao je naziv i opseg s obzirom na promjene drž. odnosno polit. okvira, a posebne su priloge dali I. Beuc, F. Čulinović, A. Cvitanić, L. Margetić i H. Sirotković. Na pravnim fakultetima zap. zemalja donedavno je gotovo isključivo bila zastupljena samo nac. pravna povijest, a do njezina proširenja sadržajima eur. pravne povijesti ili pak do uvođenja odgovarajućega novoga predmeta dolazi s jačanjem integracijskih procesa u Europi. Među pravne povjesničare koji su znatnije obilježili suvremeno razdoblje – one tradicionalnije orijentacije i one koji su više orijentirani prema novim pristupima, najčešće bez užih disciplinarnih granica – zasigurno pripadaju H. Berman, R. C. van Caenegem, C. A. Cannata, R. H. Coing, P. Dawson, P. Koschaker, A. Mazzacane, M. Stolleis, A. Padoa-Schioppa, P. Villard, A. Watson, K. Wieacker. Sve izraženiji poredbeni interes i razvijeniju međunar. suradnju prati i zanimanje za pravnu povijest manjih zemalja i doprinose pravnih povjesničara iz tih zemalja. – U suvremenom se razdoblju disciplina p. p. u eur. zemljama suočava s pitanjem preparadigmatizacije kao mogućim odgovorom

na izazove koji dolaze od promjena u pravnom i društv. okruženju te od pritisaka pozitivističko-dogmatski usmjerenih pravnika na sveučilištima. Znatno dio razloga zasigurno leži i u inertnosti pravnih povjesničara na sveučilištima na kojima donedavno gotovo da nije bilo nikakve promjene u tradicionalnim obrascima izlaganja uobličena tijekom XIX. st. odnosno pol. XX. st. Takvo stanje nije posve u suglasju s tendencijama na istraživačkom planu, na kojem je već izvjesno vrijeme uočljiva izraženija interdisciplinarna orijentacija, preuzimanje novih metodologija i tehnika istraživanja i izlaganja, interes za poredbeni pristup praćen sve snažnijom međunar. suradnjom i prisutnijom »europskom« dimenzijom uz pomicanje vremenske granice istraživanja sve do u suvremeno razdoblje. Od donedavnoga naglaska na zakonodavstvo, javno pravo i drž. institucije, uza skromniji interes za kazneno i privatno pravo, interes se sve više pomiče na sve pravne grane i sve oblike postojanja prava s namjerom spoznaje stvarnoga pravnoga života, i rekonstrukciju pravne kulture pojedinoga društva kao bitne odrednice funkcioniranja pravnih sustava. Značenje rekonstrukcije i raščlambe nac. pravnih kultura kao izraza tradicijskih odrednica napose raste s obzirom na izgrađivanje zajedničkoga eur. pravnog okvira, koji se pak realizira na prostorima određenima nac. pravnim kulturama. Danas su skromnije jezgre istraživačke djelatnosti u području pravne povijesti u pravilu vezane uza sveučilišta, ali se dio istraživanja obavlja u vidu međunar. projekata, a znatnu ulogu u tom postupno preuzima Institut »Max Planck« za eur. pravnu povijest u Frankfurtu na Majni. Proces definiranja uloge pravne povijesti u novim okolnostima i posljedično oblikovanje te discipline na novim osnovama zasigurno će potrajati izvjesno vrijeme, a ovisit će o razvoju unutar same te discipline, razvoju drugih pravnih disciplina te o promjenama sustava pravnoga i općega visokoškolskoga obrazovanja.

pravni fakultet (lat. *facultas iuridica*; engl. *law school*, *law faculty*, *faculty of law*; njem. *juristische Fakultät*, *juridische Fakultät*; franc. *faculté de droit*), visokoškolska institucija specijalizirana za studij prava, završetak kojega je u većini zemalja nužna pretpostavka za obavljanje pravnih zanimanja; u pravilu je organizacijski dio sveučilišta. Najstariji pravni fakultet je onaj u Bologni gdje se izrastanje prvog sveučilišta u povijesti koncem XII. st. usko vezuje upravo uz prethodnu tradiciju pravne

poduke u privatnim pravnim školama čije se postojanje bilježi od druge pol. XI. st. U Bologni se predavalo kanonsko i civilno tj. rimsko pravo obrađeno kroz rad glosatora i postglosatora. Bolonjski model organizacije studija i izučavanja prava – ponekad uz izraženije prilagodbe lokalnim uvjetima – proširio se i na druge fakultete. Poglavitito je to vrijedilo za tal. pravne fakultete i to u Padovi (gdje je se više pažnje nego u Bolonji posvećivalo langobardskom i statutarnom pravu), Paviji, Perugi i Sieni koji su privlačili studente iz cijele Europe. Nakon njih su najtraktivniji bili franc. fakulteti Montpellier, Orléans, Toulouse, i Avignon – od kojih su pojedini više pažnje davali pisanom, a drugi → *običajnom pravu* – dok na iberijskim fakultetima Salamanca, Lérida i Coimbra-Lisabon nije bilo većeg broja studenata izvana. U Engleskoj se prevlast *common law* i precedentalnog sustava te uloga pravne profesije odrazila na način da su ključni kanal pravnog obrazovanja postale odvjetničke Inns of Court (na kojima se nije smjelo predavati rimsko pravo) dok je težište obrazovanja na pravnim fakultetima u Oxfordu i Cambridgeu bilo na kanonskom pravu kojemu je civilno pravo bilo tek dodatak. Rimsko se pravo međutim izučavalo na škotskim fakultetima (St. Andrews, Glasgow i Aberdeen) osnovanima u XV. st. Kanonsko pravo bilo je glavni predmet izučavanja – ali uz značajnu ulogu i civilnog prava – na fakultetima u *Svetom Rimskom Carstvu Njemačke Narodnosti* (Prag, Beč, Heidelberg, Köln, Erfurt, Leipzig, Würzburg, Rostock, Greifswald, Freiburg, Ingolstadt, Trier, Tübingen, Mainz, Louvain, Basel) osnovanima u XIV. i XV. st. koji su privlačili studente iz Skandinavije te Poljske i Ugarske. Mreža fakulteta se tijekom vremena širila, a organizacija i metode nastave mijenjale. U posljednjoj četvrtini XVIII. st. osnovani su i začeci pravnih fakulteta u SAD, ali je model američkog pravnog obrazovanja postavljen reformom pravnog fakulteta na Harvardu 1829. kojom je uspostavljen profesionalni usmjereni pravni studij za čiji je upis potrebno završiti prethodno pripremno opće obrazovanje. Taj je model posve prihvaćen u SAD s time da je 1905. postavljen minimum od tri godine trajanja pravnog obrazovanja dok je minimum za prethodno obrazovanje na collegeu od dvije (1923.) protegnut na tri godine (1952.), ali se na mnogim fakultetima zahtijeva i prethodno četverogodišnje obrazovanje. Na am. fakultetima je postupno prevladala metoda proučavanja slučajeva koju je 1871. inaugurirao C. C. Langdell, profesor na Harvardskom sveučilištu. Najznačajnije

promjene koje su vodile formiranju modernog tipa pravnog obrazovanja u kontinentalnoj Europi također su se odvijale u XIX. st. U Francuskoj je tada uveden sustav pravnog obrazovanja sa naglašenijom praktičnom svrhom i razgranatijom mrežom fakulteta dočim je u Njemačkoj uveden sustav kojem je svrha bila znanstveno izlaganje gradiva i produbljeno obrazovanje studenata te njihovo osposobljavanje za susretanje sa širokim rasponom problema. Navedene su promjene slijedile tendenciju pozitivizacije društ. znanosti koja se odrazila i u vidu grananja i konstituiranja niza zasebnih pravnih disciplina sa razmjerno posebnim predmetima i metodama u sklopu jedinstvenog, ali složenog područja prava. Pravni fakultet je tako kroz prvu i dio druge godine najprije davao društvenoznanstvenu i općepravnu osnovu nakon koje su se izučavali pozitivnopravni predmeti. Njemački je model postao općeprihvaćen u srednjoj Europi, a značajan je utjecaj imao i u istočnoj Europi. U Engleskoj će pak sustav pravnog obrazovanja ostati snažno obilježen srednjovjekovnom tradicijom odvajanja praktičnog i akademskog obrazovanja. Unatoč određenim prilagodbama novim okolnostima spomenuti sustavi nisu znatnije mijenjani do pol. XX. st. od kada dolazi do promjena uvjetovanih različitim okolnostima, ali se i one nadograđuju na zatečene osnove bez njihovih radikalnih izmjena. U najnovije vrijeme do promjena u eur. zemljama dolazi uvođenjem načela tzv. Bolonjskog procesa koji teži postaviti zajedničke okvire sveučilišnog obrazovanja u Europi kombinacijom američkog i Humboldtovog tj. njemačkog modela. – Sa hrvatskih su područja studenti pravno obrazovanje najprije stjecali u vanjskim središtima i to vrlo brzo nakon pojave prvih pravnih fakulteta. Tako su studenti sa naših područja već od poč. XIII. st. zabilježeni na pravnim fakultetima u Bologni (gdje je 1553. osnovan *Collegium hungarico-illyricum* pod upravom zagrebačkog kaptola) i Padovi, a potom i drugim talijanskim sveučilištima te Parizu, Pragu, Beču i dr. Na nekima su od njih već od najranijih vremena zabilježeni profesori porijeklom sa naših područja (na pr. Pavao Dalmatinac u Bologni poč. XIII. st. i Zadranić Nikola Matafari, kasniji zadarski biskup, u Padovi 1318–31). Pravna poduka na našem području zabilježena je poč. XIII. st. u katedralnoj školi u Zagrebu; poč. XVII. st. u Zagrebu je pak djelovala privatna pravna škola B. Dvorničića Napulyja. Povremena pravna poduka zabilježena je pol. XV. st. u srednjoj školi u Dubrovniku u kojem je od 1794. do 1808. postojala i posebna javna pravna škola. Kanonsko pravo je

predavano u sklopu studija teologije u Zadru, Lepoglavi i Zagrebu. U Zadru je za franc. vlasti poč. XIX. st. osnovan trogodišnji studij prava (1806–10), a potom četverogodišnji pravni fakultet (1810–12) dok je za austrijske vlasti djelovao četverogodišnji privatni zavod za pravno obrazovanje (1848–52). No, početak sustavnog i kontinuiranog pravnog obrazovanja na našem području predstavlja osnivanje dvogodišnjeg → *Političko-kameralnog studija u Varaždinu* 1769. koji je 1772. preseljen u Zagreb gdje je 1776. uklopljen u dvogodišnji Pravni fakultet u sklopu novoosnovane → *Kraljevske akademije znanosti*. Ona je ukinuta 1850. kada je osnovana trogodišnja → *Kraljevska pravoslavna akademija* koja je 1868. proširena na četverogodišnje trajanje sa sveučilišnim tipom studija po uzoru na austr. fakultete uređene po njem. modelu. Godine 1874. osnovano je zagrebačko sveučilište među čija je tri fakulteta bio i Pravo- i državoslovni fakultet (kasnije Pravni fakultet) također organiziran po austr. uzoru. Na njemu su se tijekom studija polagala tri odn. četiri skupna tzv. državna ispita, a po završetku studija tri *stroga ispita* (tzv. rigoroza) temeljem kojeg se stjecalo zvanje doktora prava što je tek omogućavalo zapošljavanje u pravosudnim zvanjima. Ostali pravni fakulteti u Hrvatskoj osnovani su u drugoj pol. XX. st. i to u Splitu (1961), Rijeci (1973) i Osijeku (1973) te su do danas u potpunosti razvili svoju personalnu i organizacijsku osnovu i postali središta razvoja pravne znanosti. Do 1952. studij se na Pravnom fakultetu u Zagrebu završavao tradicionalnim polaganjem strogih ispita i stjecanjem naziva doktora prava. Te su godine strogi ispiti ukinuti, završetkom studija stjecao se naziv diplomirani pravnik, a znanstveno zvanje doktora pravnih znanosti stjecalo se obranom doktorske disertacije. Od 1960. uvedeni su poslijediplomski studiji koji su završavali obranom magistarskog rada i stjecanjem naziva magistar znanosti. Takav je sustav vrijedio do uvođenja Bolonjskog procesa 2005. od kada je na hrv. pravnim fakultetima studij prava produljen na 5 godina u integralnom trajanju, a sa njegovim se završetkom stječe stupanj magistra prava. Tome slijedi trogodišnji poslijediplomski studij koji se završava obranom doktorske disertacije i stjecanjem naziva doktora znanosti.

predij (lat. *praedium*; engl. *praedium*; njem. *Praedium*; franc. *praedium*), u rim. pravu, zemljište i na njem podignute građevine. U feud. razdoblju p. je zemlja koja

pripada crkvenomu vlastelinu, a on ju daje na korištenje → *predijalistima*, koji su mu zauzvrat dužni vojnu (banderijalnu) službu. Zbog promjena u vojnom području, od XIV. st. p. se često transformira u najam zemljišta. Pri razrješenju urbarijalnih odnosa nakon 1848. ukidaju se i prediji.

predijalisti (lat. *praediales*; engl. *predial tenants*; njem. *praediales*; franc. *praediales*), naziv za vazale crkvenih prelata u Slavoniji od XIII. st. (zagrebačkoga biskupa, ivanovaca i dr.). Uzdržavaju se kmetovskim davanjima i na zemljištu imaju trajna i široka stvarna prava (*ius perpetuum possidendi*); svojem su senioru obvezni na vojnu službu pod njegovim stijegom (→ *banderijem*), katkad i na druge daće i službe. Pripada im sudbenost nad kmetovima, a podvrgnuti su sudbenosti prelata. P. se s vremenom staleški povezuju i u XIV. st. pojedine skupine nastoje izboriti status nižega plemstva (npr. p. zagrebačkoga biskupa u Čazmi, Dubravi, Ivaniću). Postupno gube mnoge povlastice (nameće im se dužnost plaćanja javnih daća i održavanje putova), a njihova se vojna dužnost transformira u radnu ili novčanu rentu, premda manju od one kmetske; izmijenjeni status predijalista ogleda se i u urbarijalnim propisima iz XVIII. st. Sloj posve nestaje s razrješenjem urbarijalnih odnosa nakon 1848.

predsankcija (engl. *preliminary sanction*; njem. *Vorsanktion*; franc. *sanction préliminaire*), u Ugarskoj i Banskoj Hrvatskoj vladarovo odobrenje vladama tih područja Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i Ugarsko-hrvatskoj vladi da pojedine nacрте zakona podnesu svojim saborima na usvajanje. Institut predsankcije bio je predviđen zaključkom Ugarsko-hrvatske vlade od 17. III. 1867., a bio je određen činjenicom da je zakonodavna inicijativa pripadala Saboru i kralju, te položajem vlade kao kraljeva izvršnog organa. Zbog toga se taj zaključak odnosio i na → *Zemaljsku vladu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. U Banskoj Hrvatskoj je postupak predsankcije tekao analogno postupku dobivanja sankcije zakona, tj. Zemaljska vlada upućivala je nacrt zakona vladaru preko hrvatsko-slavonskog ministra (→ *Ugarsko-hrvatska vlada*) koji ju je potom, sa svojim primjedbama, prosljeđivao vladaru. Međutim, za razliku od postupka sankcije, Ugarsko-hrvatska vlada nije u postupku predsankcije bila vezana nikakvim rokom, pa je nacrt zakona mogla i zadržavati. Usto, postupak predsankcije

predstavljao je unutarnju upravnu komunikaciju i nije bio javan, pa Ugarsko-hrvatska vlada nije bila vezana ni polit. obzirima prema hrv. javnosti. U praksi to je značilo da su nacrti zakona Zemaljske vlade trebali dobiti suglasnost vlade u Budimpešti pa je p. dovela pravo zakonodavne inicijative Zemaljske vlade u stvarnu ovisnost o središnjoj vladi. Utoliko je p. bila vrlo moćan instrument putem kojega se već unaprijed iz Budimpešte moglo utjecati na sadržaj, pa i na samo donošenje zakona iz hrv. autonomne nadležnosti.

prelati (engl. *prelates*; njem. *Prälaten*; franc. *prélats*), visoki dostojanstvenici Katoličke crkve s vlastitom jurisdikcijom. Prema kanonskom pravu viši su p. (*praelati maiores*) oni koji imaju biskupsku jurisdikciju: patrijarsi, primasi, nadbiskupi i biskupi (dijecezanski i titularni); niži p. (*praelati minores, praelati inferiores*) imaju jurisdikciju srodnu biskupskoj: to su opati, viši dužnosnici pojedinih redova (npr. generali i provincijal); papa može postavljati i titularne prelate bez jurisdikcije (počasni p., kućni p., protonotari, tajni komornici). U feud. razdoblju posebice u staleškim državama, p. su sloj s posebnim povlasticama. U Hrvatskom Kraljevstvu tvorili su prvi stalež i imali pravo osobnoga sudjelovanja i glasa u Saboru.

Primorska liga (engl. *Primorje League*; njem. *Liga von Primorje*; franc. *Ligue de Primorje*), samoupravni ustroj na hrv. području od Omiša do Neretve, tradicionalno nazivanom Krajinom ili Primorjem. God. 1551., u doba dok je taj prostor uživao široku autonomiju u sklopu hercegovačkoga sandžaka, na pučkom zboru u Zaostrogu sastavljen je tzv. Statut Primorske lige (izvorno: kapituli od zbora ercegovačkoga koji se zove liga); sačuvan je u prijepisu s bosančice iz XIX. st. Sadržava 28 kratkih odredbi koje se odnose na samoupravna tijela i kazneno pravo.

prior (lat.: prvi, prvak; engl. *prior*; njem. *Prior*; franc. *prieur*), titula samostanskog poglavara nekih redova (npr. dominikanaca, cistercita) i poglavara vjerskih ustanova (npr. ubožnica). Također, u pretkomunalnom razdoblju (do XII. st.) titula dužnosnika koji stoji na čelu uprave u nekim → *dalmatinskim gradovima*, npr. Zadar, Split, Rab (→ *komuna*). Priorska čast mogla je biti dugogodišnja i redovito se popunjavala iz sloja društveno uzdignutih domaćih obitelji iz kojih će se oblikovati patricijat.

pristav (engl. *adjunct, special clerk of court*; njem. *Gerichtsadjunkt, Gerichtreferendar*; franc. *auditeur /au tribunal/, adjoint*), naziv za osobu koja je bila zadužena da pamti pravne radnje i da ih, na zahtjev, reproducira. Njegova je riječ bila vjerodostojan dokaz najvišeg stupnja. Javlja se u običajnom pravu slavenskih naroda, te u pisanim spomenicima (u nas os. u *Poljičkom statutu*). P. je također pozivao na sud, izvršavao presude, prisustvovao polaganju prisege i dr.

Privremeno narodno predstavništvo Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (engl. *Provisional Assembly of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*; njem. *Vorübergehende Volksvertretung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen*; franc. *Assemblée provisoire du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes*), privremeni zakonodavni organ Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca; predparlament. Iako je Prvoprosinačkim aktom bilo predviđeno da se to tijelo osnuje temeljem sporazuma Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba i predstavnika Kraljevine Srbije, sastav mu je odredila nova vlada imenovana 20. XII. 1918. tako da je od 296 delegata Srbija dobila 84, Hrvatska 62 (od čega je 30 pripalo Hrvatsko-srpskoj koaliciji), Bosna i Hercegovina 42, Slovenija 32, Vojvodina 24, Makedonija 24, Crna Gora 12, Dalmacija 12 i Istra 4. Predstavnici pojedinih zemalja određeni su u Srbiji, Vojvodini i Crnoj Gori delegiranjem iz postojećih skupština, u Makedoniji su provedeni izbori prema uredbi Ministarstva unutarnjih poslova, a u ostalim zemljama delegate su izabrali međustranački odbori. Pritom nisu uzeti u obzir komunisti, dok je Stjepan Radić odbio sudjelovanje. Predstavništvo se sastalo 1. III. 1919., a rad je završilo 22. X. 1920. Zbog heterogenoga polit. sastava podijelilo se na centralistički i anticeutralistički blok, pa je često dolazilo do blokada u radu – od 45 prijedloga izglasano je tek 12 zakona. Među njima najvažniji su bili *Zakon o izboru poslanika za ustavotvornu skupštinu* i ratifikacije mirovnih ugovora.

protonotar (lat. *protonotar*; engl. *protonotary*; njem. *Protonotar*; franc. *le protonotaire*), prabilježnik, jedan od najviših dužnosnika Hrvatskoga Kraljevstva od XIV. st. do 1848. Vodio je i ovjeravao saborske zapisnike, sastavljao i ovjeravao odluke banskih sudišta (do 1723. zamjenjivao je bana na čelu → *oktavalnoga suda*, a zatim postao članom i izvjestiteljem → *Banskoga stola*), predvodio hrv. nuncije u Donju kuću → *Ugarsko-hrvatskoga sabora*,

čuvao najvažnije drž. dokumente, drž. i banski pečat. U pravilu je bio pravnički obrazovan; birao ga je Sabor (→ *Hrvatski sabor*) iz redova plemstva, a potvrđivao ban.

providur (engl. *provisor*; njem. *Provisor*; franc. *proveditore*), u Mletačkoj Republici titula upravitelja pojedinih novoosvojenih mjesta (npr. Knina, Imotskog), te načelnika pojedinih službi od drž. značenja (npr. p. za zdravstvo, p. za neobrađenu zemlju). Naziv se rabio i u → *Dubrovačkoj Republici* za neke nadzorne službe. Generalni providur (*proveditor generale*) bio je mletački pokrajinski dužnosnik na čelu → *Dalmacije* i Albanije (Boka i dio današnjega Crnogorskog primorja), s vojnim i civilnim ovlastima. Javlja se kao *ad hoc* služba u XIV. st., a postaje stalna od XVI. do kraja XVIII. stoljeća.

regalije (lat. *iura regalia*; engl. *regalian rights*; njem. *Regalien*; franc. *droits régaliens*), ovlaštenja koja su u feud. razdoblju predstavljala izraz vladareve suverenosti; nazivaju se regalna prava. Pravno su ih prvi objasnili glosatori u XII. i XIII. st. Velike ili bitne r. (*iura regalia maiora seu essentialia*) bitan su sastavni dio vladarevih ovlaštenja koja se ne mogu trajno ustupiti, no čije se obavljanje u vladarevo ime moglo prenijeti na drugu osobu ili zajednicu (zakonodavno pravo, pravo sudovanja, podjeljivanja drž. časti i naslova i sl.). Po hrv.-ug. pravu u to se ubrajaju i neka prava koja kraljevskomu fisku donose imovinski prihod: regal soli, ruda, kovanja novca, ubiranja carina i dr., iz kojih su se poslije razvili drž. monopoli. Male ili uzgredne r. (*iura regalia minora seu accidentalia*) pravnim su se poslom ili povlasticom prenosile na druge ovlaštenike, u pravilu vlasteline, kao njihov beneficij te su neke od njih s vremenom postale pripadnost feuda (*beneficia dominalia*): krčmarenje, mesarenje, mlinarenje, držanje sajмова, lov i ribolov i dr. U Hrvatskoj su r. ukinute 1848.

Rijeka (tal. *Fiume*), grad s autonomnim položajem tijekom duljih pov. razdoblja. U doba srednjovjekovne hrv. države današnje područje Rijeke s bivšim rim. naseljem *Tarsatica* čini dio njezina pograničnoga područja. Naselje R. javlja se u XIII. st., u XIV. st. pripada Devinskoj gospodi i Frankapanima, od izumrća Devinskih 1399. austr. obitelji Walsee, a nakon izumrća njihove muške loze od 1466. Habsburgovcima. God. 1530. donesen je Riječki statut, koji je vrijedio do 1805. Patentom cara Karla VI. 1719. R. je proglašena

kraljevskim slobodnim gradom i slobodnom lukom, a 1748. uključena je u Trgovačku pokrajinu Primorje sa sjedištem u Trstu. Reskriptom Marije Terezije od 1776. područje grada i luke Rijeka »opet se neposredno pridružuje hrvatskoj kraljevini«, a R. ulazi u sastav novoosnovane Severinske županije. Od tada gradskomu vijeću predsjedava guverner, a R. je upravno podređena → *Kraljevinskomu vijeću za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju*, a sudbeno je podvrgnuta → *Banskomu stolu* u Zagrebu. Patentom Marije Terezije 1779. Rijeci se potvrđuje unutarnja samouprava, ali je nejasna stilizacija tumačena tako da je R. priznata kao posebno državopravno područje izdvojeno iz hrv. vlasti i podvrgnuto ugarskoj vladi (»corpus separatum«), čime je nastalo tzv. riječko pitanje. God. 1786. ukinuta je Severinska županija, a riječki, bakarski i vinodolski kotari ustrojeni su kao Ugarsko primorje, podređeno Ugarskomu namjesničkomu vijeću koje postavlja guvernera. Rijeku 1799. i 1805. privremeno zauzimaju Francuzi, a 1809–13. dijelom je Napoleonovih Ilirskih pokrajina. Potom dolazi pod Austriju, te je uz Istru i Hrvatsko primorje 1814. priključena Tršćanskomu guberniju, koji je 1816. ušao u sklop austr. Kraljevine Italije. Ugarsko-hrvatski sabor donio je 1807. odluku o pripadnosti Rijeke »kraljevini«, a Hrvatski sabor potvrdio pripadnost Rijeke Hrvatskoj te predvidio mjesta za njezine predstavnike no R. je odbijala sudjelovati u Saboru. God. 1814. osnovan je Riječki okružni kapetanat, podređen Namjesništvu Austrijskoga primorja u Trstu, a 1822. vraćeno je stanje iz 1808. Rijekom 1848. upravlja povjerenik → *Banskoga vijeća*, a iste je godine ban Jelačić postavljen za gubernatora Rijeke. Pri sklapanju Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. zaoštren je spor oko Rijeke koja je u prepravljenom tekstu izdvojena iz područja Hrvatske kao »posebno tijelo neposredno utjelovljeno ugarskoj kruni« (tzv. Riječka krpica). Spor o pripadnosti razriješen je 1870. »provizorijem«, koji je ostao na snazi do 1918., a temeljem kojega je R. imala autonomiju pod upravom ugarske vlade. God. 1918. ušla je u sastav → *Države Slovenaca, Hrvata i Srba*, ali je nakon ulaska u grad tal. vojske 17. XI. 1918. upravu preuzelo tal. Narodno vijeće (Consiglio Nazionale). U rujnu 1919. u grad ulaze tal. legionari i »arditi« (jurišnici) G. D'Annunzija, koji preuzima vlast u gradu (tzv. Danuncijada). Protiveći se mogućemu talijansko-jugoslavenskomu sporazumu, D'Annunzio u rujnu 1920. proglašava Talijansku regenciju Kvarnera i odcjepljenje od Italije. Rapallskim ugovorom

od 12. XI. 1920. utvrđeno je da će Rijeka postati neovisna država Rijeka (Fiume), a da će lučki bazeni Baroš i Delta pripasti Kraljevini SHS, pa je u siječnju 1921. Italija silom maknula D'Annunzija. Privremena vlada Rijeke pod predsjedanjem A. Grossicha provela je u lipnju 1921. izbore za Konstituantu na kojima su premoćno pobijedili riječki autonomaši, ali su u ožujku 1922. fašisti izvršili udar i preuzeli vlast. Šest mjeseci kasnije Mussolinijeva je vlada postavila vojnoga guvernera u gradu, a potom u pregovorima s jugosl. vladom zaključila Rimski ugovor 27. I. 1924. kojim Kraljevina SHS priznaje Italiji suverenitet nad područjem grada i luke Rijeka, dok je Kraljevini SHS ostao suverenitet nad Deltom i pristaništem Baroš, gdje se poslije razvila luka Sušak. Italija je 22. II. 1924. donijela akt o aneksiji Rijeke. Nakon kapitulacije Italije, Izvršni odbor → *Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske* donosi 20. IX. 1943. odluku o priključenju Hrvatskoj Rijeke i ostalih anektiranih područja, koju potvrđuje Predsjedništvo → *Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije* na Trećem zasjedanju AVNOJ-a 30. XI. 1943., ali je grad i nakon tal. kapitulacije ostao pod vlašću fašističke uprave, a zatim pod njem. okupacijom. Jedinice Jugoslavenske armije ušle su u Rijeku 3. V. 1945., a *Pariškim mirovnim ugovorom s Italijom* koji je stupio na snagu 15. IX. 1947. Rijeka je i međunarodnopravno pripala Jugoslaviji.

Slavonija u srednjem vijeku (engl. *Medieval Slavonia*; njem. *mittelalterliche Slawonien*; franc. *Slavonie médiévale*), u širem smislu, prostor između Drave, Sutle i Dunava s razdjelnicom prema srednjovjekovnoj Hrvatskoj na planini Gvozd (u posljednje se vrijeme drži da je to današnja Kapela); u užem smislu, današnja središnja Hrvatska sa sjeverozapadnom Bosnom do Požeškoga gorja na istoku. Budući da su materijalni ostatci neznatni, a vijesti iz pov. vrela uglavnom fragmentarne i nedovoljno jasne, saznanja o ranom slavonskom srednjovjekovlju znatno su skromnija od onih o području → *Hrvatske u srednjem vijeku*. Jezgra polit. organiziranja u Panoniji ocrta se u doba kneza Ljudevita Posavskoga; iz IX. st. poznato je još nekoliko vladara (npr. knez Ratimir 830-ih) te postojanje sisačke biskupije (spominje se 928). Hrv. kralj Tomislav u X. st. proširio je područje svoje vladavine prema Slavoniji, a određena prostorna povezanost postojala je za još nekih hrv. vladara. Od početka XII. st. Slavonija i Hrvatska bile su kontinuirano pod istim

vladarom, no sve do izmaka srednjega vijeka ta su dva prostora ostala institucionalno odvojena i društveno duboko različita. Dualizam se na drž. planu ogledao npr. u tome što se Slavonija od 1240. nazivala kraljevstvom (*regnum*), što je imala zasebnoga bana (oko 1225–1476) i sabor (od 1273). Nakon što je 1091. Ladislav Arpadović zauzeo Slavoniju, ugarski su vladari prionuli stvaranju čvršćeg institucionalnog ustroja, mreže županija i crkvene organizacije (oko 1094. osnutak Zagrebačke biskupije, podvrgnute Ostrogonskoj nadbiskupiji). Traženje polit. podrške i vojnog oslonca davanjem zemlje i povlastica plemstvu (raširen → *donacionalni sustav*), kraljevskim utvrdama (servijenti, → *jobagioni*), županijama i crkvenim institucijama neko je vrijeme donijelo uspjeh i u Slavoniji se u početku nije ostvario onakav tip plemićke autarhije kakav se nametnuo u Hrvatskoj. Međutim, ustupcima iz centra i prešutno odobrenim uzurpacijama, ipak je došlo do postupnoga prijenosa polit. moći na svjetovne i crkvene feudalce (npr. topuski su cisterciti od Andrije II. dobili sve kralj. posjede u županiji Gora, a Babonići su 1280-ih imali u rukama veliki prostor od Gvozda do Save te često popunjavali bansku stolicu); na taj su proces snažno utjecale opće prilike u Ugarskoj i slabljenje kralj. vlasti tijekom XIII. st. Megalomanske ambicije Andrije II. izložile su pritisku ugarsko i slavonsko plemstvo (posebno niže), koje je 1222. istupilo pred kralja i prisililo ga na niz povlastica (Zlatna bula Andrije II.). Društveni i institucionalni razvoj u srednjovjekovnoj Slavoniji obilježio je napose razvoj → *slobodnih kraljevskih gradova* i drugih privilegiranih naselja. Prostor Slavonije potkraj XIII. st. niz je područja s različitim pravnim poretkom i društ. strukturom, među kojima su kraljevske županije, vlastelinstva (→ *vlastelinstvo*), slobodni kraljevski gradovi i naselja te privilegirane seoske općine (npr. u Turopolju). S dolaskom na prijestolje anžuvinske dinastije središnja se vlast ponešto učvršćuje, uz kršenje moći velikaša (osobito Babonića) te ustupke zajednicama nižeg i sitnoga plemstva. Promišljena politika Matijaša Korvina (sred. XV. st.) vodi stvaranju modernije vojske, učinkovitijega drž. aparata i novih središnjih institucija vlasti koje preuzimaju neke plemićke prerogative, ali pospješuje i oblikovanje staleža. Međutim, taj se trend nakon Korvinove smrti preokrenuo: više plemstvo vratilo je moć i pobrinulo se za izbor na prijestolje slaboga kandidata Vladislava Jagelovića; uspon doživljava velikaška obitelj Zapolja, koja akumulira velike feude, bogatstvo i drž. časti, no ne uspijeva ostvariti svoj aranžman s osmanskim

vrhom (vazalna zemlja s njihovom dinastijom na čelu). Osmanska okupacija velikoga dijela Slavonije u XVI. st. potaknula je političko povezivanje slavanskog i hrv. plemstva te stvaranje nekih zajedničkih institucija vlasti (→ *Hrvatski sabor*, → *ban*).

slobodni kraljevski gradovi (lat. *liberae regiaeque civitates*; engl. *free royal towns*; njem. *königliche Freistädte*; franc. *villes royales libres*), gradovi u Ugarskoj i Slavoniji (u srednjovj. Hrvatskoj jedino Bihać) koji su privilegijem kralja (→ *hercega*, → *bana*) dobili poseban status i znatne povlastice. Takav su status počeli dodjeljivati Arpadovići poč. XIII. st. tražeći u gradovima oslonac nasuprot moći feudalaca; od poč. XV. st. imali su pravo sudjelovanja u Saboru (svi zajedno kao jedna plemićka osoba. → *Hrvatski sabor*). U slobodne kraljevske gradove ubrajali su se Varaždin, Vukovar, Virovitica, Petrinja, Gradec, Samobor, Bihać, Križevci i dr.; neki su gradovi taj status uspjeli zadržati samo kratko (npr. Samobor 34 god.), no neki – s preoblikovanim sadržajem – sve do XIX. st. Povlastice su srodne ali ne iste; od onih za slavenske gradove (→ *Slavonija u srednjem vijeku*) najopširniji je privilegij *Zlatna bula Bele IV.* zagrebačkom Gradecu iz 1242. Najznačajnije su povlastice: gradovi nisu podložni vlastelinskoj jurisdikciji, imaju vlastitu općinu s određenom samoupravom i biranim poglavarstvom; sami mogu regulirati svoj pravni život; obavljaju kazneno sudovanje uz pravo priziva vladaru; jamče se osnovna kolonistička prava (sloboda seljenja i raspolaganja imovinom u slučaju smrti) te trgovačke i financ. povlastice. Po tome modelu ali sa suženijim pravima svjetovni i crkveni vlastelini stvarali su slobodne vlastelinske varoši (npr. Vugrovec, Čiče, Nova Ves).

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (krat. SFRJ; engl. *Socialist Federative Republic of Yugoslavia*; njem. *Sozialistische Föderative Republik Jugoslawien*; franc. *Republique Socialiste Fédérative de Yougoslavie*), naziv za jugoslavensku državu (→ *Jugoslavija*, → *Federativna Narodna Republika Jugoslavija*) nakon donošenja Ustava SFRJ 7. IV. 1963. Tim ustavom deklarirani socijalistički karakter društva uvjetovao je strukturu predstavničkih organa od općinske do savezne razine. Na posljednjoj je najvažnija uloga i dalje pripadala Saveznoj skupštini, sada načelno šesterodomnoj, kao odraz različitih samoupravljačkih interesa (Savezno vijeće, Privredno vijeće, Prosvjetno-

kulturno vijeće, Socijalno-zdravstveno vijeće, Organizacijsko-političko vijeće i Vijeće naroda). U pravilu, Skupština je djelovala kao dvodomno tijelo (Savezno vijeće i vijeće iz nadležnosti kojega se razmatralo neko pitanje), što je, zajedno s drugim odredbama (npr. republike nisu bile navedene kao konstitutivni elementi), značilo najslabiju izraženost federalnoga načela u cijelom razdoblju nakon 1946. (ipak, autonomija obiju pokrajina Socijalističke Republike Srbije bila je zaštićena na saveznoj razini). Ustavom je ojačan i položaj predsjednika Republike, koji je od skupštinskoga postao političko-izvršni organ federacije; Savezna skupština birala ga je na 4 godine, pri čem je J. Broz Tito bio izričito izuzet od ograničenja reizbornosti. Dio federalne organizacije bio je ustavni sud kao neovisno tijelo koje je trebalo štiti ustavnost i zakonitost. Analogni ustroj, s peterodomnim saborom (Republičko vijeće, Privredno vijeće, Prosvjetno-kulturno vijeće, Socijalno-zdravstveno vijeće i Organizacijsko-političko vijeće) i republičkim ustavnim sudom, uređen je i Ustavom SR Hrvatske 9. IV. 1963. Nasuprot proglašenim ciljevima, totalitarna priroda sustava, u kojem je Savez komunista Jugoslavije zadržao monopol, time nije izmijenjena. Ipak, slabljenjem njegove unitarističko-centralističke struje (smjena A. Rankovića 1966.) jača utjecaj pojedinih republičkih središta pa i sloboda javnoga izražavanja, što se u Hrvatskoj razvija u nacionalni pokret, kojega su središta bila u Matici hrvatskoj, Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske te na zagrebačkom sveučilištu. Pritisak iz Hrvatske i Slovenije ubrzao je raspravu o reformi federacije, uključujući izmjene saveznog i republičkih ustava amandmanima 1967. i 1968. te posebice onima iz lipnja 1971, koji su bitno ojačali položaj republika, predstavljajući osnovu cjelovito uobličenu u Ustavu SFRJ iz 1974. Ustavne promjene od 1967. do 1974. snažno su ojačale federalno načelo – među ostalim, amandmanima iz 1967. prošireni su slučajevi obveznoga izdvajanja Vijeća naroda iz Saveznog vijeća, a onima iz 1968. Savezno vijeće i Organizacijsko-političko vijeće zamijenjeni su Društveno-političkim vijećem, pri čem je Vijeće naroda dobilo položaj prvoga doma (Savezna skupština nastavila je načelno djelovati u dvodomnom sastavu, kao Vijeće naroda i još jedno od vijeća). Ojačan je bio i položaj dviju autonomnih pokrajina koje su dobile pravo da pitanja iz pokrajinske nadležnosti uređuju pokrajinskim ustavnim zakonom, a ni ustavni amandmani doneseni u republikama nisu nužno slijedili organizacijske

promjene u federaciji. Amandmanima iz 1971. pak kao konstitutivni elementi SFRJ označeni su ne samo narodi nego i »njihove« republike, dok je uloga pokrajina bila određena »dvojom« pripadnošću Srbiji i federaciji. Opseg i način sudjelovanja republika i pokrajina u odlučivanju na saveznoj razini bitno je osnažen uvođenjem paritetne zastupljenosti, obvezom usuglašavanja stajališta i načelom jednoglasnosti u rješavanju najvažnijih pitanja, a na račun one federalne znatno je proširena i njihova zakonodavna nadležnost. Iako je potkraj 1971. Tito smijenio hrvatski politički vrh, na što su se nadovezale smjene i uhićenja na nižim razinama (do 1973. rekonstruirana su sva republička partijska vodstva), sva ta načela i najveći dio rješenja preuzeo je i Ustav SFRJ od 21. II. 1974. Cilj glavne promjena bio je onemogućiti eventualno preglasavanje u višenacionalnoj federaciji, no njima je uspostavljen i izvanredno složeni postupak odlučivanja koji nije mogao opstati bez integrativne uloge SKJ, napose Titova autoriteta. Prema Ustavu iz 1974., skupština SFRJ sastojala se od Vijeća republika i pokrajina (prijašnje Vijeće naroda) u koje su republike birale po 12, a pokrajine po 8 delegata, te Saveznog vijeća u koje je iz svake republike dolazilo po 30 delegata i 20 iz pokrajina, biranih u općinskim skupštinama. Na taj je način federalna dimenzija bila zastupljena u oba doma, a preimenovanje Vijeća naroda značilo je pak da je težište na republikama kao državama, a ne neposredno na narodima. Niz najvažnijih odluka u Vijeću republika i pokrajina (npr. društveni plan, monetarni sustav, proračun federacije, osnivanje saveznih fondova i dr.) donosilo se konsenzusom, pri čem su za kvorum trebale biti prisutne sve delegacije i ukupna većina delegata u Vijeću. Pri raspravi i glasovanju svaka je delegacija bila dužna zastupati stavove svoje skupštine, čime se Vijeće pretvorilo u produžetak republičkih skupština. Kako bi se pritom izbjegla blokada, Ustav je predvidio da Savezno izvršno vijeće uz prethodnu suglasnost Predsjedništva SFRJ može predložiti Vijeću donošenje privremenih mjera, za prihvaćanje kojih je bila potrebna dvotrećinska većina (ako u tom slučaju za neki zakon glasa natpolovična većina delegata, Predsjedništvo moglo ga je proglasiti na rok od jedne godine). Samo Predsjedništvo SFRJ bilo je određeno kao kolektivni, deveteročlani šef države (predsjednik SKJ te po jedan član iz svake republike i pokrajine, koje biraju njihove skupštine, uz mogućnost opoziva prije isteka petogodišnjega mandata);

predsjednika i potpredsjednika članovi su birali između sebe na godinu dana prema unaprijed utvrđenom redosljedu. Uza nj, Ustav je zadržao funkciju predsjednika Republike i predvidio mogućnost da na nju Tito bude doživotno izabran, što je ubrzo i učinjeno (predsjedništvo je svoje funkcije trebalo preuzeti nakon njegove smrti, dotad je načelo rotacije republika i pokrajina vrijedilo za potpredsjednika koji bi u tom trenutku postao predsjednik Predsjedništva). Ustavom su proširene ovlasti Ustavnog suda, a na nj je protegnuto načelo pariteta. Posljedičnim uspostavljanjem usporednih i samostalnih zakonodavstava, tj. onoga federalnog te šest republičkih i dva pokrajinska došlo je do znatnog usložnjenja pravnog sustava u SFRJ, pri čem su prenošenjem nadležnosti federalne jedinice sve više funkcionirale kao razmjerno potpuno zaokruženi sustavi. Ustavom SRH od 22. II. 1974. Hrvatska je prvi put određena kao nacionalna država hrvatskog naroda, a nastavno spominjanje srpskog naroda izazvalo je rasprave o konstitutivnom značaju Srba u Hrvatskoj, odnosno njihovu pravu na samoopredjeljenje i odcjepljenje. Sabor su činili Vijeće udruženog rada, Vijeće općina i Društveno-političko vijeće. Najviše izvršno tijelo bilo je Predsjedništvo Republike koje je predstavljalo Republiku, a izvršno tijelo bilo je Izvršno vijeće koje je birao Sabor i koje mu je odgovaralo. Nakon Titove smrti 1980. u traženju odgovora na političku i gospodarsku krizu uspostavile su se dvije osnovne struje. Nemiri na Kosovu bili su povod za razvijanje velikosrpske strategije ukidanja autonomnog položaja pokrajina i ukupne recentralizacije, čemu su se protivila vodstva Hrvatske i Slovenije zauzimajući se za još izraženiju konfederalizaciju zemlje. Radikalizacija zahtjeva u Srbiji na vlast je dovela S. Miloševića, čijim su nastojanjima 1988–1989. vojvođansko, crnogorsko i kosovsko vodstvo zamijenjeni pristašama njegove populističke politike. U ožujku 1989. skupština Srbije donijela je amandmane na Ustav SR Srbije kojima je stvarno ukinut konstitutivni položaj pokrajina u federaciji, tj. autonomija zajamčena Ustavom SFRJ. Njihovi predstavnici u saveznom tijelima, međutim, zamijenjeni su pouzdanicima, pa su Srbija i Crna Gora kontrolirale četiri delegacije, što je dodatno pridonijelo blokadi federacije. Na izvanrednom kongresu Centralnog komiteta SKJ početkom 1990. trebalo je doći do Miloševićevoga preuzimanja vlasti i u tomu tijelu, no ono se raspalo zbog odlaska slovenske i hrvatske delegacije. U tim okolnostima kao dodatni politički činitelj

javlja se Jugoslavenska narodna armija, koje je pristrani položaj proizlazio iz dominantne zastupljenosti Srba te bliskosti joj unitarističko-centralističkoga okvira. Istodobno, republičke organizacije SK sve više djeluju kao samostalne stranke, a u kontekstu pada europskih socijalističkih režima faktično oživljava i politički pluralizam, pa u prosincu 1989. CK SKH odlučuje raspisati opće izbore, do kojih nakon amandmana na Ustav SRH iz 1974. dolazi u travnju i svibnju 1990., uz pobjedu Hrvatske demokratske zajednice, nakon čega je konstituiran višestranački Sabor i za predsjednika Predsjedništva izabran F. Tuđman. Nakon novih ustavnih amandmana u srpnju 1990., 22. XII. te godine donesen je cjeloviti Ustav RH, kojim je položena osnova suverenoj hrvatskoj državi. Nakon neuspješnih pregovora o njezinu preustroju, hrvatsko je vodstvo prihvatilo slovensku inicijativu za razdruživanje SFRJ i moguće udruživanje u savez suverenih republika te postavilo 30. VI. 1991. kao krajnji rok za okončanje tog postupka. U međuvremenu, uz potporu JNA, još od kolovoza 1990. širila se oružana pobuna dijela srpskog stanovništva, a u svibnju 1991. srpsko-crnogorskom blokadom onemogućen je predviđeni izbor hrvatskog člana S. Mesića za predsjednika Predsjedništva SFRJ. Nakon održanoga referenduma, Hrvatski sabor je 25. VI. 1991. RH proglasio suverenom i samostalnom državom (sličnu odluku donijela je i Slovenija), na što je, međutim, pod pritiskom međunarodne zajednice proglašen tromjesečni moratorij radi pronalaženja sporazumnog rješenja (tzv. Brijunska deklaracija od 7. VII. 1991.). JNA se potom posve povukla iz Slovenije, a u Hrvatskoj se otvoreno uključila u borbe što su prerasle u rat radi zauzimanja dijelova teritorija RH i njihova priključenja »krnjoj Jugoslaviji«. U tim okolnostima do pregovora o rješenju krize nije ni došlo te je 8. X. 1991. Hrvatski sabor donio konačnu odluku o raskidu svih državnopravnih sveza na temelju kojih je zajedno s ostalim republikama i pokrajinama RH tvorila dotadašnju SFRJ, iznoseći stajalište da ta više ne postoji. U rujnu 1991. i Makedonija donosi svoju deklaraciju o neovisnosti, a u listopadu Bosna i Hercegovina (mimo srpskih predstavnika) memorandum o suverenitetu (oružani sukobi ondje se intenziviraju u travnju 1992). Nakon mišljenja arbitražnog povjerenstva Konferencije o Jugoslaviji (isprva pod okriljem Europske zajednice, potom Ujedinjenih naroda) od 29. XI. 1991., prema kojemu je SFRJ u procesu raspada jer federalni organi više ne postoje u ustavom propisanom smislu, a

federacija nema kontrolu nad svojim područjem, do svibnja 1992. glavnina međunarodne zajednice priznala je neovisnost Hrvatske, Slovenije, Bosne i Hercegovine (u pogledu Makedonije, zbog prijepora oko njezina imena, taj će proces teći nešto sporije); Srbija i Crna Gora proglasile su pak u travnju te godine Saveznu Republiku Jugoslaviju, koja se održala do 2003. Potaknuto zbivanjima, arbitražno povjerenstvo Konferencije o Jugoslaviji svojim je mišljenjem od 11. I. 1992. utvrdilo nužnost poštovanja (međurepubličkih) granica u trenutku stjecanja neovisnosti, onim od 4. VII. 1992. činjenicu da SFRJ više ne postoji te onim od 16. VII. 1992. da je nadnevak sukcesije za Hrvatsku i Sloveniju 8. X. 1991.

sindik (lat. *sindicus* ili *syndicus*; engl. *sindicus*; njem. *Sindicus*; franc. *syndic*), naziv za različite dužnosnike u lokalnoj upravi i korporacijama (učilištima, crkvama). U srednjovj. → *dalmatinskim gradovima* obično se tako naziva: povjerenik za nadzor nad nekim tijelom ili segmentom uprave; izaslanik koji treba obaviti neki posao u stranoj zemlji; zastupnik privatne osobe. Mletačka Republika od XV. st. slala je periodično u svoje posjede (pa tako i Istru i Dalmaciju) sindike istražitelje (*Sindici Inquisitori*) sa zadaćom da na licu mjesta ispituju jesu li njezini lokalni službenici činili kakve zloporabe.

sprega, ugovorni odnos, karakterističan za južnoslavenska pravna područja, kojim se ugovorne strane (sprežnici) obvezuju na međusobno pomaganje u obavljanju različitih poljoprivrednih poslova tijekom jedne ili više godina. Sprežnici su najčešće objedinjavali radnu stoku (npr. volove ili konje) u zajedničku spregu radi oranja zemljišta, ali se pomoć mogla ugovoriti i u radnoj snazi. Plodovi s tako obrađenoga zemljišta pripadali su sprežniku vlasniku. S. se ugovarala radi pružanja pomoći siromašnim seljacima i u pravilu nije bila regulirana osim običajima, a iznimka je crnogorski *Opšti imovinski zakonik* (1888).

staleška država (engl. *state of estates*; njem. *Ständestaat*; franc. *société d'ordres*), tip države karakterističan za feud. razdoblje u razvoju eur. zemalja. Njem. ju historiografija smješta u razdoblje nakon → *lenske države*. Staleškoj je državi svojstvena obnova središnje vlasti te podjela vlasti između vladara i staleža zasnovana na njihovoj suradnji u obavljanju osnovnih drž. funkcija, uz jasno razlikovanje samostalnih djelokruga i

razvijen ustroj tijela vlasti obiju strana (najvažnije su staleške skupštine te vladarova pomoćna tijela sa savjetodavnom i izvršnom nadležnošću). Na području srednjovj. Hrvatske i Slavonije s. d. se pojavila u XV. st. i trajala, kao u većini srednjoeuropskih zemalja, do pol. XIX. st. Osnovne ovlasti hrv. staleža bile su: 1. izbor vladara (do 1723), 2. predlaganje kralju kandidata za → *ban* te izbor visokih funkcionara (→ *protonotar*, kapetan Kraljevstva i njegov zamjenik, zemaljski blagajnik i praliječnik), 3. sudjelovanje u odlučivanju donošenjem odluka na staleškoj skupštini odnosno saboru (→ *Hrvatski sabor*) o svim javnim poslovima koji nisu u djelokrugu vladara (npr. prikupljanje poreza 1599–1772., dopuštena vjera 1606., novačenje 1646. i 1759., ovršni postupak 1659., službeni jezik 1805. i 1847), 4. izbor izaslanika (nuncija) Kraljevstva za → *Ugarsko-hrvatski sabor* te davanje obveznih uputa (→ *instrukcija*) za djelovanje, 5. proglašavanje → *insurekcije* (do 1715), te 6. uporaba drž. pečata i grba na službenim aktima koje donose staleži (*Sigillum Regnis*). Osnovne ovlasti hrv. vladara bile su: 1. samostalno odlučivanje o pojedinim pitanjima zakonodavstva, sudstva i izvršne vlasti, 2. imenovanje najvažnijih drž. službenika (ban, veliki župani) i patronatska prava nad Katoličkom crkvom, 3. vrhovno zemljišno gospodstvo, tj. pravo dodjele feud. posjeda (→ *vlastelinstvo*), 4. regalna prava (→ *regalije*) i monopoli, 5. vrhovno zapovjedništvo vojske (od 1715. redovita plaćena vojska) i policije, te 6. odlučivanje o vanjskim poslovima (rat i mir, diplomacija). Razdoblje staleške države u Hrvatskoj i Slavoniji okončano je sazivom prvoga građanskoga Sabora 1848. te novim uređenjem županija. U tipološkim sustavima koji ne poznaju lensku državu, s. d. se razvija nakon → *patrimonijalne države* i ima širi sadržaj.

staleži (engl. *estates of the realm*; njem. *Stände*; franc. *états généraux*), društ. slojevi pripadnici kojih imaju različita prava i obveze. Pojavljuju se već u antici (Babilon, Hebreji, Sparta, Rimska država). U srednjovj. Europi tragovi staleža postoje u kaznenim odredbama zakonika ranofeudalnih država (*leges barbarorum* i *leges Romanae barbarorum*) i tek se postupno u Franačkoj pod Merovinzima i Karolinzima diferenciraju staleži svećenstva, plemstva (→ *plemstvo u feudalnom razdoblju*) i seljaštva, koji pod utjecajem franačke države postaju zajednički feud. državama zapadne, srednje i sjev. Europe. U visokom sr. vijeku definitivno se

razgraničuju plemstvo kao odlučujuća polit. snaga unutar → *lenske države* i svećenstvo zbog crkvene reforme u XI. st. i borbe za investituru; osnivanjem → *slobodnih kraljevskih gradova* u XI–XIII. st. nastaje novi stalež građanstva. U podjeli vlasti između staleža i vladara izraženoj na planu drž. organizacije u → *staleškoj državi* sudjeluju svećenstvo, plemstvo i građanstvo, ali su pov. posebnosti pojedinih država modificirale tu osnovnu strukturu (npr. u Svetome Rimskome Carstvu Njemačke Narodnosti poseban stalež knezova izbornika, a svećenstvo i plemstvo ulaze u stalež prinčeva; u Švedskoj i Finskoj seljaštvo je četvrti polit. odlučujući stalež; u Portugalu i Španjolskoj viteški redovi čine zasebni stalež; u Ugarskoj, Hrvatskoj i Poljskoj postoji faktična oštra razlika između formalno izjednačenih krupnoga i sitnoga plemstva). Staleški društ. ustroj gubi značenje ukidanjem → *feudalizma*, donošenjem liberalnih ustava i uvođenjem građanskoga parlamentarizma, os. nakon 1848., premda u okviru dvodomnog ili višedomnog sustava plemstvo još neko vrijeme zadržava politički povlašten položaj (Švedska 1809–66; Finska 1809–1905; Pruska 1850–1918; Austrija 1861–1918). U Hrvatskoj staleška struktura nestaje nakon ukidanja feudalizma 1848., Ožujskog ustava 1849. i Silvestarskoga patenta, 1851 (Bachov apsolutizam), s time što su preostale plemićke povlastice definitivno ukinute Vidovdanskim ustavom 1921. Danas ostatci staleških povlastica postoje: u monarhijama kao posebni pravni položaj vladarske obitelji uključujući i vladarsku ovlast dodjele novih plemićkih titula, pravo uporabe nasljednih i nenasljednih plemićkih titula s pripadnim grbovima te pravo polit. suodlučivanja unutar dvodomnog sustava (Dom lordova u Velikoj Britaniji); u pojedinim republikama gdje je dopuštena uporaba plemićkih titula valjano stečenih do ukidanja tamošnjih monarhija (npr. Italija i Njemačka). Staleži se pojavljuju i izvan Europe: u islamskim zemljama sljednicama Arapskoga kalifata vojnici askeri, ulema i raja; kaste u indijskom kulturnom krugu (Indija, Nepal, Cejlon); u kineskom kulturnom krugu (Kina, Koreja i Japan, os. pod šogunatom Tokugawa 1603–1868., reformirano 1868–1947); u pretkolumbovskoj Americi carstva Azteka i Inka), no u tim se društvima zbog tradicije snažne središnje vlasti nije uspjela razviti staleška država.

statutarno pravo (lat. *statutum*, od *statuere*: odrediti, utvrditi; engl. *Statute law*; njem. *Satzungsrecht*; franc.

droit statutaire), pravo sadržano u statutima, tj. zbirkama pravnih propisa kojima su u feud. razdoblju stanovnici autonomnih gradskih zajednica uređivali svoj pravni život. Budući da je s. p. tijesno vezano uz stupanj autonomije, ono je u Slavoniji (→ *Slavonija u srednjem vijeku*, → *slobodni kraljevski gradovi*) daleko skromnije i mlađe od onoga u obalnim gradovima, poglavito u dalmatinskim komunama s izraženijom samostalnošću. Jezgra statutarnoga prava nastaje od zasebnih odredaba koje su donosile institucije vlasti, obično zapisanih u obliku isprave. Razvitak → *komune* stvara potrebu za sistematizacijom i modernizacijom ovih propisa kako bi se zajamčila pravna sigurnost i stabilan pravni poredak. Statuti se u tal. komunama izrađuju od XII. st.; u nas su najstariji sačuvani statuti *Korčulanski statut* (1265) i *Dubrovački statut* (1272, → *Dubrovačka Republika*), no iz pov. vrela znamo da su postojali i stariji, iz 1230-ih i 1240-ih. Osim domaćih propisa, u statute se unose elementi rimskoga prava (u srednjovjekovnoj obradbi), kanonskoga prava i običajnoga prava (lokalnoga, trgovačkoga, pomorskoga i dr.). U nekim se statutima primjećuje sličnost pravnih rješenja, koja se pojavljuje zbog odnosa dominacije (npr. statuti nekih → *dalmatinskih gradova* nose elemente mletačkoga prava), zato što se izrađivači statuta jednoga grada ugledaju na statut drugoga, oslanjajući se zajedničku pravnu baštinu (rimsku i dr.), ali i zato što se gradovi nalaze na sličnom stupnju društ. razvitka i u srodnom okruženju. Većina statuta sadržava odredbe o ustroju vlasti, o pravima i obvezama dužnosnika, o pravima crkvenih institucija, o obiteljskom i nasljednom pravu, o stvarnom i obveznom pravu, o kaznenom pravu, o sudskom postupku, o pomorskom pravu. Slijed dijelova je različit, a različite grane prava nisu jednako gusto pokrivena: npr. često je obvezno pravo obrađeno samo malim dijelom, dok se u drugome ravna po izvanstatutarnim normama, poglavito običajnoga prava. Za ispravno razumijevanje statutarnoga prava potrebno je istaknuti da je ono samo jedan od izvora pravnoga poretka neke zajednice: *ius commune* i → *običajno pravo* jednako su važni i podrazumijevaju se u svemu onome što s. p. ne regulira; uređenje pravnih odnosa u nekim sferama ostavlja se često volji stranaka. Osim toga, primjena statutarnoga prava ne ravna se po načelu krute zakonitosti, već institucije vlasti propise interpretiraju elastično, kreirajući često rješenja mimo slova statuta. Početni organski rast statutarnih zbirki dopunjavanjem

novim zakonima povremeno se prekidao obuhvatnim uređenjem teksta (uz »pročišćivanje« i kompozicijski preustroj); proizvod takvih zahvata nazivamo novom statutarnom redakcijom. Norme statutarnoga prava doneseno nakon »zatvaranja« statuta (*reformationes*) često se sakupljaju u zasebne zbirke. Kako se autonomija neke zajednice sužava (u istarskim i dalmatinskim gradovima naročito od XV. st.), opada i produkcija statutarnoga prava. Statuti su pisani većinom latinskim jezikom, ponekad talijanskim (mletačkim idiomom). Budući da postoje različite redakcije, tekstualne i prijepisne varijante, znanstveni interes za pravnu povijest potaknuo je pripremu kritičkih izdanja; niz statuta objavila je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti potkraj XIX. i početkom XX. st. Posljednjih pedesetak godina izrađuju se također edicije s prijevodom na hrv. jezik.

Stol sedmorice (lat. *tabula septemviralis*; engl. *Table of Seven*; njem. *Septemviraltafel*; franc. *cour de sept personnes*), vrhovno sudište za pravno područje Hrvatske i Slavonije te za bivše austr. pravno područje. Osnovan je kraljevom odlukom od 9. IV. 1862., a s radom je započeo 30. VI. 1862. Do 1874. sudom *ex officio* predsjedava → *ban*, a od tada – s obzirom na uvedeno načelo diobe sudstva i uprave – predsjednika biraju suci između sebe. S. s. je bio najviša sudska instancija za područje Hrvatske i Slavonije; u vijeću od 7 sudaca sudio je u kaznenim predmetima, a u građanskim, parničnim i izvanparničnim predmetima u vijeću od 5 odnosno 3 suca. U njegovu su nadležnost ulazili i poslovi Vrhovnoga urbarskoga sudišta za Hrvatsku i Slavoniju te, na traženje vlade, davanje mišljenja o vladinim nacrtima zakona. Poseban Krajiški odsjek Stola sedmorice nadležan za → *Vojnu krajinu*, osnovan 1874., spojen je 1881. u jedno tijelo sa Stolom sedmorice. Kraljevskim ukazom od 28. XI. 1919. osnovano je posebno Odjeljenje B Stola sedmorice kao najviša sudska instancija za krajeve Kraljevine SHS u kojima su važili austr. zakoni (slovenske zemlje i Dalmacija), koje je započelo s radom 15. I. 1920. Mjesna nadležnost Stola sedmorice 1932. protegnuta je i na Međimurje. Od 1939. S. s. postaje vrhovni sud novosnovane → *Banovine Hrvatske* te je u njegovo područje uključeno i područje Apelacionoga suda u Splitu. Odjeljenju B ostao je podložan samo Apelacioni sud u Ljubljani, te je ono 1939. premješteno u Ljubljani kao Vrhovno sodišče u Ljubljani. Zakonskom odredbom iz

1942. bili su ukinuti S. s. i Vrhovni sud u Sarajevu i umjesto njih osnovan Vrhovni sud u Banjoj Luci s kasacionom nadležnošću za cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske. No, kako ta odredba nije provedena, S. s. nastavio je djelovanje i 1943. preuzeo nadležnosti navedenih sudova. S. s. je ukinut odlukom Predsjedništva Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije 1945.

sudčija (engl. *judicial district*; njem. *Gerichtsbezirk*; franc. *district judiciaire*), u hrv. pravnopovijesnom nazivlju izraz za sudski okrug odn. područje na koje se proteže nadležnost nekog suda. U sr. vijeku dijelovi župe, knežije ili bratstva. Do pol. XIX. st. s. je manja općina (selo) na čelu s izabranim sucem koji je oglašavao naloge vlasti i vlastelina, raspoređivao ljude na vlastelinsku i javnu rabotu, popisivao ostavine, predlagao skrbnike za siročad, brinuo se za javni red i mir i dr.

supona, ugovorni odnos, karakterističan za planinske stočarske krajeve južnoslavenskih pravnih područja, kojim se ugovorne strane (suponici) međusobno pomažu na način da pomiješaju svu stoku, a zatim ju podijele po vrstama, ovisno o pasištu (koze, ovce, volovi i dr.), i svakoj vrsti postave zajedničkoga pastira. Tako se pojeftinjuje čuvanje stoke i osigurava bolja ispaša. Svaki suponik hrani svojega pastira i brine se o njemu. Plodovi od stoke pripadaju svakomu suponiku pojedinačno. S. se nazivala i supaša. Bila je uređena običajnim pravom, a u Crnoj Gori *Opštim imovinskim zakonikom* (1888).

Sveta kruna (engl. *Holy Crown*; njem. *heilige Krone*; franc. *Sainte Courone*), naziv za krunu koju je 1000. god. papa Silvestar II. poslao ugarskome kralju Stjepanu Arpadoviću, poslije kanoniziranom kao sv. Stjepan. Naziva se i *kruna sv. Stjepana*. Nakon II. svj. rata kruna je odnijeta u SAD, odakle je 1978. vraćena u Mađarsku. God. 1989. vraćena je u mađž. drž. grb. U Ugarskoj je u XIV. st. uobličena teorija o Svetoj kruni kao personifikaciji i stvarnom nosiocu suvereniteta i teritorijalne cjelovitosti feud. ugarske države. Konačni oblik dao joj je S. Verbőczy u → *Tripartitu*. Pretpostavka nastajanja ideje o Svetoj kruni bilo je odvajanje pojma krune od pojma *regnum* nakon XII. st. U doba Andrije II. krunidba Svetom krunom dobila je značenje svojevrsnoga javnopravnog ugovora između plemstva i kralja glede njegova obnašanja kraljevske časti. Dinastičke krize koncem anžuvinskog

razdoblja, za kojih vladar povremeno nije obnašao svoju dužnost, pridonijeli su jačanju značenja Svete krune kao personifikacije zemlje i suverene drž. vlasti. Tako su organi drž. vlasti počeli obnašati svoje funkcije u ime zemlje, odn. Svete krune, a ne kralja. U sklopu toga razvilo se i poimanje prema kojemu je S. k. objedinjavala različite dijelove feud. ugarske države za koje se počelo smatrati da pripadaju Svetoj kruni («zemlje krune sv. Stjepana»). Smatralo se i da je svakome slobodnom zemljišnom posjedu korijen bio u Svetoj kruni te se on, po izumrcu roda, vraćao kruni. Verbőczy je ustvrdio da postoji neraskidiva veza kralja i plemstva zasnovana na tome da se plemstvo stjecalo kraljevom potvrdom, a kraljem postajalo izborom od plemstva i krunidbom Svete krune te je samo zakonito okrunjen kralj mogao dijeliti donacije. Tako su kralj i plemstvo ujedinjeni u Svetu krunu kojoj pripadaju sva vlast i sva suverena prava. Glavu Svete krune činio je kralj, dok su plemići bili njezini udovi. Tu javnopravnu cjelinu vrela označuju kao »čitavo tijelo Svete krune« (*totum corpus sacrae regni coronae*). Kroz teoriju Svete krune već je zarana uobličen apstraktni javnopravni pojam države, a njome su pogodovani interesi plemstva kojima je zajamčen kanal utjecaja na kralja. Slične teorije javile su se u Češkoj i Poljskoj, ali se zbog jakih vladara nisu i održale. U Verbőczyjevu su tumačenju i hrv. zemlje bile dio »zemalja krune sv. Stjepana« čime je negirana njihova državnopravna posebnost. Nakon gubitka mađ. teritorija poslije I. i II. svj. rata, ideja o Svetoj kruni katkad se pojavljuje i kao uporište mađ. nacionalizma i iredentizma.

tavernikalno pravo (srednjovj. lat. *jus tavernicale*; engl. *tavernical law*; njem. *Tavernikalrecht*; franc. *droit tavernical*), pravo koje se postupno razvilo kroz praksu tavernikalnog suda (*sedes tavernicalis*) u Budimu. Taj je sud pod predsjedanjem tavernika sudio kao prizivni za određeni broj → *slobodnih kraljevskih gradova* (u početku sedam, poslije do 17) i pridonio znatnoj unifikaciji njihova prava. Među te je gradove od XV. st. pripadao i zagrebački Gradec, a u XVIII. st. i nekoliko drugih gradova u Slavoniji i Hrvatskoj. Zbirke tavernikalnoga prava izrađuju se od druge pol. XV. st., a tzv. tavernikalni članci redovito se tiskaju uz → *Corpus iuris hungarici*. T. p. sadržano je i u Iločkoj pravnoj knjizi iz 1525. jer je taj grad svoj pravni sustav prilagodio tavernikalnom pravu, premda se sam nije ubrajao u tavernikalne gradove.

trijalizam (engl. *trialism*; njem. *Trialismus*; franc. *trialisme*), polit. zamisao o preuređenju Austro-Ugarske u tročlanu državnopravnu strukturu umjesto dvočlane zasnovane na Austro-Ugarskoj nagodbi. Prva trijalistička solucija došla je do izražaja 1870., a prema njoj bi Česi bili treći partner u Habsburškoj Monarhiji. Solucija prema kojoj bi treću jedinicu stvorili juž. Slaveni u Monarhiji os. se razmatrala od početka XX. st. uz potporu nadvojvode Franje Ferdinanda, ali se trijalističke zamisli mogu naći i ranije u programima hrv. polit. stranaka. Tijekom I. svj. rata oblikovan je i prijedlog o nekoj vrsti Austro-Ugarsko-Poljske konfederacije. Nijedna od tih ideja nije se približila praktičnom rezultatu. Ugarska vlada protivila se trijalističkim zamislima smatrajući t. prijetnjom mađ. prevlasti ili pak povlaštenom položaju Ugarske u odnosu s Austrijom.

Tripartit (engl. *Tripartitum Code*; njem. *Tripartitum*; franc. *Tripartitum*), punim naslovom *Trodijelni sastavak običajnoga prava slavnoga Kraljevstva Ugarske i njemu pridruženih krajeva (Opus tripartitum iuris consuetudinarii in clyti Regni Hungarie partiumque eidem annexarum)*, pravni zbornik koji je sve do pol. XIX. st. bio temeljnim izvorom građanskoga prava u zemljama krune sv. Stjepana (Ugarskoj, Slavoniji, Hrvatskoj i dr.). Sastavio ga je poč. XVI. st. ugarski pravnik S. Verbőczy na lat. jeziku, a na kajkavsko narječje preveo 1574. I. Pergošić. Ugarski ga je staleški sabor 1514. prihvatio, ali ga vladar na pritisak višega plemstva nije sankcionirao pa formalno nije stupio na snagu. Tiskan je već 1517. i sudovi su ga zbog preglednosti i sustavnosti prihvatili kao važan priručnik i time posredno uveli u pravni život. Od 1628. izdavan je zajedno s kraljevinskim zakonima (*Decreta Regni*); oko te jezgre postupno je oblikovan → *Corpus iuris Hungarici*, zbirka prava koje je vrijedilo u hrvatsko-ugarskoj drž. zajednici (konačna redakcija 1751).

Ugarsko-hrvatska vlada (engl. *Hungarian-Croatian Government*; njem. *Ungarisch-Kroatische Regierung*; franc. *Gouvernement hungaro-croate*), središnje izvršno tijelo s nadležnošću u zajedničkim hrvatsko-ugarskim poslovima, uspostavljeno temeljem Hrvatsko-ugarske nagodbe. U.-h. v. nije službeni naziv; u hrvatskoj inačici Hrvatsko-ugarske nagodbe pojavljuje se naziv *središnja vlada*. Osnovu te vlade činio je sastav Ugarske vlade iz koje su, kada je djelovala kao središnja vlada, bila isključena ministarstva uprave, prosvjete i bogoštovlja te

pravosuđa, što su bili poslovi iz autonomne hrv. nadležnosti. Vlada je postavljao predsjednika vlade, a na njegov prijedlog i uz njegov supotpis postavljao je ministre koji su bili pravno odgovorni → *Ugarsko-hrvatskom saboru*. Tako su Ugarsko-hrvatsku vladu činili njezin predsjednik te ministarstva dvora (u Beču), trgovine, poljoprivrede, zemaljske obrane (domobranstvo), financija i posebni *hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ministar bez lisnice*, zadaća kojega je bila da predstavlja vezu između kralja i → *Zemaljske vlade Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Taj je ministar trebao zakone izglasane u → *Hrvatskom saboru* bez zadržavanja i bez izmjene dostaviti vladaru na sankciju, a nakon sankcije ih je protupotpisivao. Te je zakone mogla razmatrati i U.-h. v. vlada, a u funkciji zaštite zajedničkih interesa navedeni je ministar mogao upozoriti vladara da hrv. zakon prekoračuje autonomnu nadležnost ili povrjeđuje zajedničke interese. U tim je slučajevima vladar gotovo uvijek odlučivao u korist Vlade; stoga je Hrv. sabor unaprijed morao voditi računa o reakciji Ugarsko-hrvatske vlade na pojedini zakon. Još je teža situacija bila pri dobivanju vladareve → *predsankcije* nacrtu zakona koje je izrađivala Zemaljska vlada, a također su prosljeđivani preko Ugarsko-hrvatske vlade. Pri ministarstvima bili su oformljeni tzv. hrvatski odsjeci, no njihova je funkcija bila tek tehničko-prevodilačka, a ne politička. Pojedina ministarstva imala su na području Hrvatske i Slavonije razvijene područne organe (os. ministarstvo financija).

Ugarsko-hrvatski sabor (engl. *Hungarian-Croatian Diet*; njem. *Ungarisch-Kroatischer Reichstag*; franc. *Diète hungaro-croate*), predstavničko tijelo ugarsko-hrvatske drž. zajednice u području zajedničke nadležnosti koje je tvorilo sastav Ugarskog sabora proširen delegacijom Hrvatskog sabora. Institucija zajedničkog Ugarsko-hrvatskog sabora (taj naziv nije i službeni) počela se izgrađivati kroz sr. vijek na način da je zasjedanjima Ugarskoga sabora (javlja se 1290) povremeno pribivalo slavonsko plemstvo, a kada je to tijelo 1608. definitivno podijeljeno na dva doma, → *Hrvatski sabor* kao svoje nuncije šalje jednog velikaša u Kuću velikaša i dvojicu plemića u Zastupničku kuću, uz koje je redovito bio protonotar. To su tijelo habsburški vladari redovito sazivali u Požunu (Bratislavi), zasjedanja su se trebala održavati jedanput u tri godine, ali se to pravilo kršilo. Osnovni razlozi sudjelovanja hrv. staleža na zasjedanjima

Ugarskoga sabora bili su u tome što su se u tome tijelu, kojem je povremeno pribivao i kralj, raspravljala najvažnija pitanja, i što je znatno brojnije i snažnije ug. plemstvo bilo učinkovitije u dobivanju povlastica od kralja koje su onda hrv. staleži protezali i na sebe. Naime, nadležnost Ugarskoga sabora nije se protezala na područje Hrvatske i Slavonije, ali je proširenje njegova sastava sudjelovanjem hrvatskih nuncija omogućivalo da prihvaćanjem pojedinih zaključaka (odn. zakona) donijetih na takvim zasjedanjima oni vrijede i na hrv. području. Ti bi zaključci vrijedili i u Hrvatskoj i Slavoniji nakon što bi izvješće nuncija prihvatio Hrv. sabor. Nunciji su imali obvezujuću → *instrukciju* Hrv. sabora i pravo veta na one zaključke Ugarsko-hrvatskog sabora s kojima se ne bi slagali. Hrv. sabor je pak imao pravo protestacije kralju protiv zaključaka Ugarsko-hrvatskog sabora koji su trebali vrijediti i u Hrvatskoj i Slavoniji, a bili su prihvaćeni većinom glasova i unatoč protivljenju nuncija. U tom slučaju donijeti zaključci ne bi vrijedili i za hrvatsko-slavonsko područje. – Dvodomna struktura Ugarskoga sabora kao osnovice Ugarsko-hrvatskog sabora izgradila se kroz sr. vijek. Kuću velikaša (nastala je iz Kraljevskog vijeća) činili su visoko plemstvo, prelati i najviši drž. dužnosnici. Članstvo Zastupničke kuće činili su po dvojica predstavnika iz svake ug. županije, u kojima ih je biralo lokalno niže plemstvo, te po dvojica predstavnika iz svakog od ug. kraljevskih slobodnih gradova gdje ih je biralo građanstvo, a tom se sastavu pridruživala spomenuta četveročlana hrv. delegacija. *Zakon o konkordanciji zakona Hrvatskog sabora s onima Ugarsko-hrvatskoga sabora* koji je taj sabor 1708. donio većinom glasova i protivno volji hrv. nuncija, nije dobio vladarevu sankciju. Međutim, Ugarsko-hrvatski sabor, protivno volji hrv. delegacije, donio je 1848. Ožujске zakone (a vladar ih je pod ug. pritiskom sankcionirao) koji su radikalno povrjeđivali hrv. autonomiju. Donošenje tih zakona bio je razlog hrv. raskidanja unije s Ugarskom zbog povrede ustavnosti. Tek će nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe doći do sljedećeg hrv. uključivanja u rad *zajedničkog sabora* (kako se naziva u hrv. inačici Nagodbe). Hrv. sabor je iz svojih redova birao 2 virilna člana u Kuću velikaša i 29 zastupnika za Zastupničku kuću koji su sudjelovali u radu kada se raspravljalo o pitanjima iz zajedničke nadležnosti, a nisu smjeli primati instrukcije. Nakon uključivanja pojedinih područja → *Vojne krajine* u hrv. upravno područje, broj zastupnika revizijom Nagodbe 1873. bio je povećan na 34, 1881. na 40, a broj virilista na 3. Hrv.

članovi imali su pravo govora na hrv. jeziku, ali tek pojedinačno pravo glasa. Kako je ug. zastupnika bilo 409, odn. 413, a u Kući velikaša oko 400 članova, to je o zajedničkim pitanjima stvarno odlučivala ug. većina. Među 60 članova ug. delegacije predviđeno Austro-ugarskom nagodbom. Ugarsko-hrvatski sabor birao je 4 hrv. člana iz Zastupničke kuće te jednoga iz Kuće velikaša. Prema zakonu Ugarsko-hrvatskog sabora iz 1870., zajednički zakoni stupali su na snagu nakon proglašavanja u tom tijelu, čime je zaobiđen stav Hrv. sabora da ga ne obvezuju zajednički zakoni donijeti protivno Nagodbi te da zajednički zakoni u Hrvatskoj i Slavoniji stupaju na snagu nakon proglašenja u Hrv. saboru odn. hrv. službenom glasilu. Hrv. sabor prihvatio je ug. stav 1881., ali je u praksi zadržao mišljenje da ima pravo prosjedovati protiv neustavnoga zajedničkog zakona prije njegova stupanja na snagu s time da taj prosvjed nema odgodni učinak nego obvezuje Zemaljsku vladu da poduzme »shodne korake« kod središnje vlade i zajedničkog sabora u Budimpešti.

ugarsko-hrvatsko privatno pravo (engl. *Hungarian-Croatian private law*; njem. *ungarisch-kroatisches Privatrecht*; franc. *droit privé hungaro-croate*), pravna pravila kojima su bili uređeni privatnopravni odnosi na području cijele ugarsko-hrv. državne zajednice do uvođenja *Općega građanskoga zakonika*. Ukidanjem Bachova apsolutizma (1860) ponovno je uspostavljeno uz određene izmjene (npr. nasljedno pravo, institut uzdržavanja, zemljišne knjige i sl.) na području Ugarske, uključujući područja Baranje i Međimurja, na kojima je vrijedilo do kraja II. svj. rata. Pretežno se razvijalo putem običaja, a iako iz prvih stoljeća ugarsko-hrv. države ne postoje zbirke u kojima bi bilo sačuvano vrijedeće privatno pravo, mnogobrojne isprave pozivaju se na stari običaj Kraljevstva (*antiqua regni consuetudo*). Zbog brojnosti običaja te prakse po kojoj su ostali izvori prava dobivali na snazi isključivo prihvaćanjem od naroda i dugotrajnom primjenom, o ugarsko-hrv. privatnom pravu govori se kao o → *običajnom pravu*. Uz običaje, izvori prava bili su kraljevski dekreti odnosno propisi doneseni na → *Ugarsko-hrvatskom saboru*, vladarski privilegiji i uredbe, statuti gradova (→ *statutarno pravo*, → *slobodni kraljevski gradovi*), presude redovitih sudaca Kraljevstva odnosno → *palatina*, dvorskoga suca (*iudex curiae*), kraljevskoga personala, tavernika, → *bana* i rješenja Kraljevske dvorske kurije. Brojnost, neusuglašenost i

razasutost pravnih izvora bili su razlogom pravne nesigurnosti posljedica koje je prvi pokušaj kodifikacije ugarsko-hrv. privatnoga prava za kralja Matije Korvina (tzv. *Decretum maius*, 1486). Za poznavanje privatnoga prava najvažniji je izvor → *Tripartit* S. Verbőczyja iz 1514., poslije sastavni dio pravnoga zbornika ugarsko-hrv. državne zajednice pod nazivom → *Corpus iuris Hungarici*, zatim i različite zbirke kraljevskih dekreta te rješenja Kraljevske dvorske kurije koja su bila skupljena u *Planum tabulare sive decisiones curiales* (1800). U.- h. p. p. zabilježeno u Tripartitu bilo je osnovom za daljnji razvoj, a ujedno pokazuje kako je recepcija rim. prava bila slabija nego u drugim srednjovj. pravnim sustavima pa se tako mnogobrojni instituti znatno razlikuju (miraz), a neki se uopće i ne spominju (služnosti ili institut prekomjernog oštećenja). U.-h. p. p. karakterizira složeni sustav stvarnih prava odnosno stvarnopravnih ovlaštenja – npr. posjedovno (*iure possessorio*) i nasljedno vlasništvo (*iure successorio*), razlikovanje nasljednoga dobra (*bona hereditaria*) od dobra stečena novcem (*bona empticia*) ili darovanjem od vladara (*bona acquisita*) – povezan s također složenim sustavom staleške diferencijacije, što je iznimno utjecalo na razvoj pravila obveznog te posebno obiteljskog i nasljednog prava.

urbar (engl. *terrier*; njem. *Urbar*; franc. *terrier*), pravni propis kojim su u feud. razdoblju bile utvrđene obveze podložnika prema vlastelinu temeljene na zakonima i običajima. Urbari su bili opći, ako su uređivali prava i obveze svih kmetova pojedinoga → *vlastelinstva*, ili posebni, ako su u njima navedena prava i obveze pojedinoga → *kmetskoga selišta* s vlastelinstva. Prvi urbari u Hrvatskoj nastali su u XV. st., a bili su povezani s vlastelinskim nastojanjima za točnijim utvrđivanjem kmetske obveze u pogledu feud. rente. Zbog nezadovoljstva kmetova i učestalih buna uzrokovanih njihovim teškim položajem te zbog poreznoga jačanja seljaštva, u XVIII. st. dolazi do javnopravnog uređenja vlastelinsko-kmetskih odnosa. Tako su uredbama Marije Terezije za Slavoniju 1756 (*Slavonski urbar*) i Hrvatsku 1780 (*Hrvatski urbar*) ograničene i maksimirane kmetske obveze sadržane u vlastelinskim urbarima. Urbarijalni odnosi bili su konačno regulirani zakonima 1836. i 1840. Ukidanjem kmetstva (1848) u Hrvatskoj započinje dugotrajan proces postupnog razrješenja urbarijalnih odnosa na osnovi *Patenta o izvršbi rasterećenja zemljišnoga i o uređenju kako urbarskih tako i srodnih*

posjednih razmjera u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji (1853) i njegove dopune (1857). Konačnu likvidaciju ubrzao je *Zakon o konačnom rasterećenju izvanselišnih, krčevinskih, gornih i činženih zemalja* (1876), dok su ostatci urbarijalnih odnosa bili uklonjeni tek *Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme* (1919).

Veliko vijeće (lat. *Consilium maius*; engl. *Major Council*; njem. *Grosse Rat*; franc. *Conseil Majeur*), u srednjovj. komunama i iz njih proizašlim republikama, institucija vlasti koja je s vremenom postala stožernom. U *Mletačkoj Republici* javlja se u posljednjoj četvrtini XII. st. i u početku ga bira skupština građana; daljnjim razvojem postaje vrhovno tijelo širega sastava i znatne polit. moći, a funkcije mu se šire na zakonodavstvo, izbor dužnosnika, vrhovne ovlasti u upravnoj i sudskoj vlasti i dr. Između 1297. i 1323. pretvara se u tijelo patricijata, koji se tada definira i »zatvara« kao stalež, te najvišu instituciju drž. vlasti. Prema tom uzoru i sa srodnom razvojnom linijom (uz određeno kašnjenje) velika vijeća formiraju se u → *dalmatinskim gradovima*: u Dubrovniku se V. v. spominje od 1235., a formalno »zatvara« 1332. U dalmatinskim gradovima pod mletačkom vlašću nakon XV. st. gubi važnost, a u → *Dubrovačkoj Republici* polit. moć postupno prelazi na Senat. Tijelo slične naravi postojalo je i u nekim drugim eur. državama republikanskoga tipa. → *komuna*

virilisti (engl. *virilists*; njem. *Virilisten*; franc. *membres de droit d'une assemblée*), članovi predstavničkoga tijela koji u njega ulaze bez izbora, temeljem podrijetla ili funkcije koju obnašaju. Pravo osobnoga sudjelovanja u radu staleškoga predstavničkog tijela bilo je jedno od osnovnih obilježja → *plemstva u feudalnom razdoblju*, ali se postupno sužavalo na pripadnike višega plemstva, dok je niže plemstvo biralo svoje predstavnike. Nakon ukidanja → *feudalizma* i prijelaza predstavničkih tijela sa staleške osnove na sustav građanskog predstavnštva, zadržavanjem kategorije virilista u građanskim saborima na kompromisan je način očuvano sudjelovanje plemstva i svećenstva u radu predstavničkoga tijela, obično u obliku zasebnoga doma (Pruska 1850–1918., Austrija 1861–1918) ili pak kao članova općega doma (tako u → *Hrvatskom saboru* 1848–1918., → *Dalmatinskom saboru*, → *Istarskom saboru* i Saboru Bosne i Hercegovine). Danas v. postoje u Velikoj Britaniji kao članovi Doma lordova.

vlastelinski sud (lat. *sedes dominalis*; engl. *manorial court*; njem. *Grundherrschaftsgericht*; franc. *tribunal seigneurial*), u feud. pravu, vrsta sudova kojima je vlastelin ostvarivao dominikalnu vlast nad podanicima vlastelinstva (u Hrvatskoj kmetovi, neplemićke sluge i činženjaci). Djelokrug je obuhvaćao građanske predmete (sporovi podanika međusobno ili s → *vlastelinstvom* ili sporovi u kojima podanika tuži osoba izvan vlastelinstva) te lakša kaznena djela (za teža kaznena djela bila je potrebna izričita ovlast), pri čem su dotični predmeti bili izuzeti iz djelokruga crkvenih sudova. U Hrvatskoj do 1836. v. s. čine predsjednik (vlastelin ili od njega ovlaštena osoba) i barem dvojica pravu vještih → *prisjednika*, pri čem je kao bilježnik nastupao vlastelinski odvjetnik, a suđenju je obvezno prisustvovao plemićki sudac i njegov prisežnik (zaprisegnuti pomoćnik) kao promatrač. U razdoblju 1836–48. vlastelin kao predsjednika imenuje jednog od prisjednika županijskoga sudbenog stola, dvojicu prisjednika imenuje između nepristranih i pravu vještih osoba, a bilježnika između nepristranih osoba; sastav suda proširen je plemićkim sucem i njegovim prisežnikom kao prisjednicima, a u rad suda uključen je i županijski odvjetnik radi obrane kmeta ili, ako je kmet sam izabrao branitelja, zaštite fiskalnih interesa (→ *kmetovi*). Prizivnu nadležnost s obzirom na odluku vlastelinskoga suda imao je županijski sudbeni stol.

vlastelinstvo (engl. *manor*; njem. *Grundherrschaft*; franc. *seigneurie*), u feud. pravu, uobičajeni naziv za zemljišni posjed glede kojega spoj vlasništva i određenih javnopравnih ovlasti prema naseljenom stanovništvu pripada pojedinoj fizičkoj (plemići) ili pravnoj osobi (biskupije, nadbiskupije, opatije, samostani, slobodni kraljevski gradovi). U Franačkoj se kroz v. prosljeđuje tradicija kasnorimskih veleposjeda (*villa*), vlasnici koji su stekli javnopравne ovlasti dodjelom različitih izuzeća od zahvata drž. tijela (imuniteta) te svojevolumnim podlaganjem stanovništva; Merovinzi već u VII. st. proširuju takva izuzeća na sva crkvena imanja. Slabljenje središnje vlasti u Franačkoj tijekom IX. st. omogućilo je osamostaljenje nositelja javnih ovlasti (grofova, markgrofova i vojvoda) i početak širenja plemićkih vlastelinstava; nakon raspada franačke države vlastelinstva su se razvijala na područjima koja su bila u nju uključena, među kojima je bila i Dalmatinska

Hrvatska. Vlastelinstva su nastajala na različite načine, u srednjovj. Hrvatskoj najčešće vladarskim darovnicama, a rjeđe uzdizanjem u stalež → *jobagiona* i servijenata (→ *plemstvo u feudalnom razdoblju*) ili dodjelom imuniteta zemljištima, pretvaranjem županija u nasljedno dobro te uzurpiranjem sudbene vlasti župana; v. se gubi vlastelinovom nevjerom prema vladaru (*nota infidelitatis*) ili izumiranjem ovlaštene plemićke obitelji. Javne ovlasti vlastelina (dominikalna vlast) bile su najšire tijekom razdoblja → *lenske države* (u Hrvatskoj XII–XIV. st.), ali se one sužavaju te preostaju sužene upravne i sudske ovlasti (→ *vlastelinski sud*). Vladarskom povlasticom vlastelin je mogao steći i pojedina manja regalna prava (krčmarenje, mesarenje, mlinarenje, sajamsko pravo, maltarina i prijevoz; → *regalije*). V. obuhvaća zemljišta različita pravnoga položaja, i to: vlastelinovo zemljište, koje obuhvaća *alodijalno zemljište* obrađivano radom ovisnih seljaka i → *kmetiska selišta* dodijeljena → *kmetovima* kao samostalna gospodarstva, te krčevine i vinograde u vlasništvu kmetova. Obveze kmetova upisivale su se tijekom XIII–XVIII. st. u → *urbare*, koje su donosili različiti donositelji (vlastelini, povremeno → *staleži* i vladari), a definitivno su uređene zakonima → *Ugarsko-hrvatskoga sabora* 1836. i 1840. Najšire obveze prema vlastelinu imali su kmetovi kojima je dodijeljeno selište (radna obveza, novčane daće i devetina plodina, uvedena 1351). Vlastelinstva su u hrv. zemljama ukinuta 1848., s time što su pojedina pitanja odštete bivšim vlastelinima rješavana nizom zakona donesenih u razdoblju 1853–89. Sudske ovlasti vlastelina čine jednu od ključnih razlika između zapadnoeuropskog → *feudalizma* i → *timarsko-spahijskog sustava*, u kojem spahija nikada nije zadobio sudske ovlasti prema raji zbog položaja koji je u drž. ustroju imao kadija.

Vojna krajina (lat. *Confinium*; engl. *Military Border*; njem. *Militärgrenze*; franc. *Confins militaires*), granično područje Hrvatske i Slavonije prema Osmanskom Carstvu koje je kao dio Habsburške Monarhije od XV. do XIX. st. bilo organizirano radi obrane od vanjskih napada; Vojna granica. Karakterizirao ju je poseban vojno-upravni sustav izravno podložen austr. vojnim vlastima. Nastanku Vojne krajine prethodio je osnutak Jajačke, Srebreničke i Šabačke banovine (1463–76) te Senjske kapetanije 1469. Nakon propasti toga pograničnoga sustava pod Jagelovićima (1503–26) Habsburgovci šire sustav kapetanija, od 1569. organiziran u Hrvatskoj krajini (od

mora do Save) i Slavonskoj krajini (između Save i Drave) kao posebnim teritorijalnim cjelinama s vlastitim zapovjednicima (od kraja XVI. st. generalati u Karlovcu i Varaždinu). Od 1553. obranu hrv. zemalja financiraju austr. zemlje Štajerska, Koruška, Kranjska i Gorička. Prioritete u financiranju odredio je Sabor zemalja Unutarnje Austrije u Brucku na Muri 1578., vrhovno zapovjedništvo preuzelo je Ratno vijeće u Grazu (1578–1743), dok je područje neposrednoga zapovjedništva hrv. → *bana* suženo na Bansku krajinu (između Ivanić Grada i okolice Karlovca). Vojnokrajiško područje izdvojeno je iz vlasti bana i → *Hrvatskoga sabora* povlasticama što ih je 1630. vladar dao vlaškomu stanovništvu u Slavonskoj krajini doseljenomu tijekom Dugoga rata 1593–1606 (*Statuta Valachorum*). Nakon Karlovačkoga mira 1699. područje Vojne krajine prošireno je oslobođenim područjima Like i Slavonije, ali je smanjeno 1745. osnivanjem triju slavonskih županija priključenih Banskoj Hrvatskoj. Tijekom XVIII. st. reformiraju se ustroj (vrhovno vojno zapovjedništvo preuzima Vojni direktorij 1743–49., potom bečko Dvorsko vijeće; uvođenje pukovnija, bataljuna i kompanija 1737–51), financije (dvorsko financiranje od 1748) i pravo Vojne krajine (*Militär-Graenitz-Rechte*, 1754). Nova organizacija obuhvaćala je u hrv. zemljama 11 pukovnija (u Karlovačkoj krajini: Lička, Otočka, Ogulinska i Slunjska; u Banskoj krajini: Glinska i Petrinjska; u Varaždinskoj krajini: Križevačka i Đurđevačka; u Slavonskoj krajini: Gradiška, Brodska i Petrovaradinska), koje su bile dio cjelovita sustava obrane Monarhije kojemu su pripadala i ugarska područja (tri pukovnije u današnjoj Vojvodini i tri pukovnije u Erdelju). Prema propisima iz 1754. i 1807 (*Grenzgrundgesetz*), krajišnici su regularni vojnici koji uživaju zemljište kao carsko leno s točno određenim obvezama i podređeni su carskim časnicima s njem. zapovjednim jezikom. Franc. vlast → *Ilirskih pokrajina* 1809–13. nije bitno mijenjala ustroj Vojne krajine. Gradska naselja osnivaju se nakon 1748. kao slobodni vojni komuniteti. Odvojenost Vojne krajine od Banske Hrvatske izražena je i nesudjelovanjem krajiških predstavnika u radu Hrvatskoga sabora 1737–1848. Nakon revolucije 1848–49., kada su krajišnici odigrali značajnu ulogu u obrani Monarhije, *Zakonom o Vojnoj krajini* 1850. ona je uređena kao jedna od pokrajina Austrijske Monarhije i ukinut je vojnolenski sustav. Uvođenje opće vojne obveze i modernoga vojnoga ustroja od 1850. početak je procesa ukidanja Vojne krajine koji je

ovisio i o odnosu Austrije i Ugarske. Carevim je manifestom 8. VI. 1871. proglašeno razvojačenje i ukidanje varaždinskih pukovnija, vojnih komuniteta Senja i Bjelovara i tvrđava Ivanić i Sisak, koji su 1. VIII. 1871. ujedinjeni s Banskom Hrvatskom. Od ostalog je dijela obrambenoga pojasa ugarski dio priključen civilnoj ugarskoj upravi, dok je hrvatsko-slavonski dio, uvećan i područjem petrovaradinske pukovnije, dobio prijelaznu civilnu upravu. Na njezinu čelu bilo je dotadašnje Glavno zapovjedništvo koje je preraslo u krajišku vladu s 8 odjela, organiziranu po uzoru na → *Zemaljsku vladu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*, ali vezano uz Ministarstvo rata u Beču. V. k. je okupacijom Bosne i Hercegovine 1878. izgubila i pogranično značenje. Njezino ujedinjenje s Banskom Hrvatskom postalo je moguće tek nakon ugarsko-hrvatskih pregovora završenih revizijom Hrvatsko-ugarske nagodbe 1881. Konačno je pripojena Banskoj Hrvatskoj temeljem carske odluke od 15. VII. 1881. Upravu nad Vojnom krajinom 1. VIII. 1881. preuzeo je ban u svojstvu carskoga povjerenika, dok je pravosuđe ujedinjeno 1. I. 1882; istodobno je posebnim zakonom na to područje prošireno važenje hrv. *Izbornoga zakona* iz 1881. te *Zakona o kaznenom postupku* iz 1875. Zajednički su propisi Banske Hrvatske i bivše Vojne krajine bili *Opći građanski zakonik* od 1853., *Kazneni zakon* iz 1852. te *Gruntovni red* iz 1855; na to je područje protegnut i ugarsko-hrvatski *Trgovački zakon* iz 1875. Lokalna uprava unificirana je 1886. za županije te 1895. za gradove, jedino su općine ostale uređene po starom krajiškom zakonu iz 1862. sve do jugosl. zakona o općinama iz 1934. Postojanje Vojne krajine, iako izvorno namijenjeno obrani hrv. zemalja, pretežno je služilo potrebama unutarnje i vanjske politike Habsburgovaca, te je znatno usporilo proces teritorijalnoga ujedinjenja hrv. zemalja i gosp. unazadilo to područje.

Vojvodina (engl. *Voivodina*, njem. *Woiwodschaft*, franc. *Vojvodine*), naziv dviju upravno-teritorijalnih jedinica: **1.** *Srpska Vojvodina*, proglašena zasebnom oblašću zaključcima skupštine u Srijemskim Karlovcima (tada u sklopu Hrvatske i Slavonije) 13. V. i 15. V. 1848., a obuhvaćala je područje Srijema, Baranje, Bačke i Banata sa susjednom → *Vojnom krajinom*. Organizirana je uprava koju su činili mjesni i područni odbori, Sabor, Glavni odbor i vojvoda. Skupština je izrazila želju za stupanjem Vojvodine u uži polit. savez s Trojednom Kraljevinom

Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i na temelju pune ravnopravnosti. Zaključke skupštine prihvatio je → *Hrvatski sabor* zakonskim člankom VII.:1848. »o savezu Vojvodine srpske sa Trojednom kraljevinom«, ali do daljega određenja odnosa nije došlo. Vladao je priznao zaključke skupštine u prosincu 1848., a Ožujski ustav iz 1849. priznao je postojanje Srpske Vojvodine u položaju krunovine Austrijskoga Carstva. Uređena je patentima 18. XI. i 31. XII. 1849. u zasebno upravno područje pod nazivom *Srpska Vojvodina i Tamiški Banat* na području županija bačko-bodroške, torontalske, tamiške i krašovske i na čelu s carskim generalom u Temišvaru. Ukinuta je vladarovom odlukom 27. XII 1860. te ponovno priključena Ugarskoj, a srijemski dio Hrvatskoj i Slavoniji.

2. *Autonomna pokrajina Vojvodina* osnovana je u okviru Srbije odlukom Skupštine izaslanika naroda Vojvodine u Novom Sadu 31. VII. 1945., što su potvrdile odluka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije 10. VIII. 1945., Zakon Antifašističke skupštine narodnog oslobođenja Srbije 3. IX. 1945., te Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije 31. I. 1946. Prema ustavima federacije i Srbije (1946., 1953. i 1963) Vojvodina ima ograničenu autonomiju i donosi statut (1948., 1953. i 1963); ustavnim amandmanom XX.:1968. na Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije ona postaje konstitutivni dio federacije (*Socijalistička autonomna pokrajina Vojvodina*) sa širokom autonomijom, što potvrđuju Ustavni zakon SAP Vojvodine 1969., amandmani na Ustav SFRJ 1971., te ustavi federacije, Srbije i Vojvodine 1974. Nakon smjene pokrajinskoga rukovodstva 5–6. X. 1988., reforma Ustava SR Srbije 1989. i Ustav Republike Srbije 1990. suzuju autonomiju (od 1990. ponovno *Autonomna pokrajina Vojvodina* koja donosi statut 1991); takav položaj postojao je i u Saveznoj Republici Jugoslaviji, odnosno Državnoj zajednici Srbije i Crne Gore, od 2006. u samostalnoj Srbiji.

zalaznina (lat. *descensus*; engl. *lodging and food*; njem. *Herberge und Atzung*; franc. *le gîte et le couvert*), u sr. vijeku, financ. teret ugošćivanja smještajem i hranom kralja, visokoga dužnosnika (npr. bana), crkvenoga dostojanstvenika te njihove pratnje i izaslanika; naziv se javlja i u obliku zalusina i dr. Zbog težine tereta, obveznici su nastojali ishoditi kraljevsku povlasticu o oslobođenju ili ograničenju (npr. Zlatna bula Bele IV. zagrebačkomu

Gradecu 1242). S vremenom se dopušta otkup u novcu, čime se z. pretvara u daću.

zavičajnost (engl. *domicile*; njem. *Heimatrecht*; franc. *droit de domicile*), povijesno, pripadnost pojedinca nekoj općini i ujedno osnova njegovih prava i obveza u javnom pravu; ta su prava u pravilu uključivala pravo slobodnog boravka na određenome području, pravo pojedinca na uzdržavanje u slučaju siromaštva i starosti, pravo stjecanja i uživanja nekretnina u zemljišnim zajednicama, pravo obavljanja obrta, aktivno i pasivno pravo glasa. Z. se stjecala trajnim boravljenjem i vlasništvom nekretnina na području općine, podrijetlom, udajom, posebnim primanjem u općinsku zajednicu, a opća pretpostavka bila je državljanstvo. Zavičajnik je mogao imati samo jednu zavičajnu pripadnost u državi. U Austriji je z. uvedena 1754. za sve građane i članove njihovih obitelji koji su živjeli i radili u gradu ili na selu više od 10 godina, a njezin osnovni sadržaj bio je pravo na uživanje skrbi za siromašne ili starije pripadnike zajednice. U Hrvatskoj je z. uređena zakonom 1880. prema austr. uzoru, a njezina bitna funkcija bila je da služi kao osnova za posebna polit. prava koja su proizlazila iz hrv. autonomije (pravo glasa i pravo obnašanja javnih službi). Polazeći od Hrvatsko-ugarske nagodbe, J. Pliverić je dokazivao postojanje posebnoga hrvatsko-slavonskog državljanstva izjednačavajući hrvatsko-slavonsku zavičajnost s indigenatom. Nakon okončanja I. svj. rata i formiranja jugosl. države, z. je bila osnovni kriterij za stjecanje pojedinog državljanstva.

Zemaljska vlada Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (engl. *Provincial Government of Croatia, Slavonia and Dalmatia*; njem. *Landesregierung Kroatien-Slawonien-Dalmatiens*; franc. *Gouvernement autonome de la Croatie, Slavonie et Dalmatie*), središnje izvršno tijelo u Hrvatskoj i Slavoniji 1869–1918. Bilo je predviđeno Hrvatsko-ugarskom nagodbom, a osnovano zakonom Hrv. sabora 1869. Uključenje Dalmacije u naziv imalo je virtualni značaj, jer je Dalmacija bila pokrajina u austr. polovici Monarhije. Zemaljska vlada imala je tri odjela (za unutrašnju upravu, prosvjetu i bogoštovlje te pravosuđe), a 1914. osnovan je i odjel za nar. gospodarstvo. U njezinu sastavu bili su i Predsjednički ured (Prezidijal), Zemaljska blagajna, Računarski ured (Glavna kontrola), Statistički ured, Zemaljski arhiv i Zemaljsko oružničko zapovjedništvo (Komanda žandarmerije) podređeno

komandi Ministarstva za zemaljsku obranu u Budimpešti. Odjelima su upravljali odjelni predstojnici, ali je na čelu svakog odjela i cijele Zemaljske vlade bio → *ban*, kojega je u odsutnosti zamjenjivao → *podban*, tj. predstojnik odjela za unutrašnju upravu. Ban je temeljem načelne odredbe Hrv.-ug. nagodbe te *Zakona o banovoj odgovornosti* iz 1874. bio pravno odgovoran Hrvatskom saboru, dok su odjelni predstojnici bili supsidijarno odgovorni. No taj je postupak u stvarnosti bilo gotovo nemoguće provesti te su obje inicijative za stavljanje bana pod optužbu (1884. i 1907) završile neuspjehom. Institut interpelacije u Hrvatskom saboru nije bio dokraja razvijen, a u slučaju neusvajanja proračuna u saboru Zemaljska je vlada mogla uredbenim putem donijeti privremeni proračun pa tako nije bilo ni pretpostavki za pojavu polit. odgovornosti, te je ban bio gotovo neograničeni polit. čimbenik.

Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (krat. ZAVNOH; engl. *Antifascist Council of the National Liberation of Croatia*; njem. *Antifaschistische Landsrat der nationalen Befreiung Kroatiens*; franc. *Conseil antifasciste de libération nationale de Croatie*), najviše tijelo »narodne vlasti« u Hrvatskoj osnovano za II. svjetskoga rata u okrilju partizanskoga pokreta. Dana 1. ožujka 1943. u selu Ponorima kraj Korenice (Lika) osnovan je Inicijativni odbor ZAVNOH-a koji preuzima upravljanje svim poslovima izgradnje nove vlasti na oslobođenim prostorima Hrvatske, sve do osnivanja ZAVNOH-a. Nakon oslobođenja većeg dijela Banovine, Korduna i Like, održana je 13–14. lipnja 1943. u Otočcu i na Plitvičkim jezerima osnivačka skupština ZAVNOH-a kao vrhovnoga polit. predstavništva Hrvatske. Na tom zasjedanju donesena je Plitvička rezolucija, u kojoj se u sedam točaka govori o teškoj povijesti hrv. naroda i njegovoj neprekidnoj želji za slobodom. Rezolucija govori o nužnosti polit. povezivanja oslobođenih i neoslobođenih područja Hrvatske, os. o borbi za povratak svih otetih hrv. područja. Donesen je i Poslovnik o radu Narodnoga oslobodilačkog odbora (NOO) koji je usmjeren na daljnju izgradnju nar. vlasti. U proglasu narodima Hrvatske objavljuju se osnivanje i ciljevi ZAVNOH-a. U rujnu 1943. dolazi do kapitulacije Italije i do oslobađanja mnogih hrv. primorskih krajeva. Izvršni odbor ZAVNOH-a, kao polit. predstavničko tijelo hrv. naroda, donosi 20. rujna 1943. Odluku o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i ostalih

područja što ih je anektirala Italija matici zemlje. Na II. zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom 12.–15. listopada 1943. ZAVNOH se proširuje pristupanjem većeg broja mjesnih i regionalnih vođa Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke partizanskom pokretu, tako da je kooptirano 66 novih vijećnika. Plenarna sjednica prihvatila je i Pravilnik o unutarnjoj organizaciji i radu ZAVNOH-a, na temelju kojega je Tajništvo, zajedno s predstavnicima resornih odjela ZAVNOH-a, djelovalo kao Vlada Hrvatske sve do osnivanja Nar. vlade Hrvatske u Splitu, 14. travnja 1945. Na III. zasjedanju ZAVNOH-a u Topuskom 8–9. svibnja 1944. javlja se ZAVNOH kao nositelj suvereniteta naroda i države Hrvatske kao nove pravne federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije. Dotadanje vrhovno polit. predstavništvo Narodno-oslobodilačke fronte Hrvatske konstituira se sada u pravi Državni sabor Hrvatske. Na tom zasjedanju ZAVNOH donosi tri temeljna ustavna akta u kojima se konstituira federalna država Hrvatska u sklopu jugosl. federativne zajednice: 1. Odluku o odobrenju rada predstavnika Hrvatske na II. zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. U zaključcima te odluke konstatira se da ZAVNOH, kao predstavnik drž. i nar. suvereniteta kao najviše tijelo drž. nar. vlasti Federalne Države Hrvatske u sastavu DFJ, odobrava konstituiranje DFJ na načelima koje je utvrdilo II. zasjedanje AVNOJ-a; 2. Odluku o ZAVNOH-u kao vrhovnom zakonodavnom i drž. nar. predstavničkom tijelu i najvišem tijelu drž. vlasti demokratske Hrvatske. Njome se ZAVNOH konstituira u pravi Državni sabor Hrvatske, u predstavnika suvereniteta naroda i države Hrvatske kao ravnopravne federalne jedinice DFJ. Istom odlukom ZAVNOH je odredio i privremena tijela drž. vlasti u Hrvatskoj. Plenum ZAVNOH-a proglašen je vrhovnim zakonodavnim i izvršnim tijelom, a drugo po redu bilo je njegovo Predsjedništvo; 3. Deklaraciju o osnovnim pravima naroda i građana demokratske Hrvatske. Sadržaj odluka III. zasjedanja ZAVNOH-a potvrđuje da je u to vrijeme već u osnovi bio završen proces konstituiranja svih elemenata vlasti tog drž. bića Hrvatske u sklopu DFJ. Pri Predsjedništvu ZAVNOH-a djelovala su tri povjerenstva (zakonodavno, vjersko i zemaljsko za istraživanje i ustanovljenje ratnih zločina okupatora i njegovih sluga). U siječnju 1945. ZAVNOH se smješta u Šibenik. Predsjedništvo ZAVNOH-a donijelo je 14. travnja 1945. Odluku o narodnoj vlasti Hrvatske, koja je istog dana bila i konstituirana. Nakon oslobođenja Zagreba ZAVNOH i

Nar. vlada Hrvatske počinju 20. svibnja 1945. uređivati u Zagrebu. ZAVNOH se 24. srpnja 1945. sastao u Sabornici na Markovu trgu u Zagrebu na svojem IV. zasjedanju na kojemu je donio Zakon o promjeni naziva u Narodni sabor Hrvatske. Tom preobrazbom ZAVNOH je ujedno i završio ratno razdoblje svojega djelovanja.